

Β' ΑΡΣΑΚΕΙΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΨΥΧΙΚΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΑ-ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

ΘΕΜΑ:

Η Ελλάδα κατά την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον τομέα της
Βιομηχανίας, με έμφαση στην Υφαντουργία, την Ταπητουργία και τη
Νηματουργία-Μεταξουργία
Μία νέα αρχή

Μαθήτρια Β' Λυκείου: Ιωάννα Μπουκάνου
Καθηγήτρια : Δήμητρα Χατζηαγγελάκη.
Καθηγήτρια Πολιτικών/ Οικονομικών Επιστημών



Εξωτερική άποψη των εν Μουσουλμαν Προσφυγικών της Ήπειρου.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΠΗΤΟΥΡΓΙΑ Α. Ε.

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 2022-2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΛΙΜΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
 - 1.1. ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΛΙΜΑ
 - 1.2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΛΙΜΑ
2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ
 - 2.1. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
 - 2.2. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΡΟΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
3. ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ)
 - 3.1: ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ
 - 3.1.1 Η ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ
 - 3.1.2 ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΥΦΑΝΤΗΡΙΑ «ΣΙΚΙΑΡΙΔΗ»
 - 3.2: ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΤΑΠΗΤΟΥΡΓΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
 - 3.3. ΝΗΜΑΤΟΥΡΓΙΑ «ΜΕΝΤΗΣ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ», ΜΕΤΑΞΕΥΡΓΙΑ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΚΕΨΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ελλάδα, Φθινόπωρο 1922. Μικρασιατική Καταστροφή! Η Σμύρνη παραδίδεται στις φλόγες! Οι πρόσφυγες που καταφθάνουν στην Ελλάδα απελπισμένοι και ρακένδυτοι, είναι ίσως το θλιβερότερο βάρος που κληροδότησε μία δεκαετία πολέμων στη μικρή χώρα που τούς υποδέχτηκε. Σφράγισαν τη θλιβερή κατάληξη των αλυτρωτικών ονείρων της Ελλάδας και την απαρχή μιας νέας εποχής προκλήσεων και εσωτερικών μετασχηματισμών.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αποθέσει φόρο τιμής στους Μικρασιάτες πρόσφυγες, που αναγκάστηκαν να μεταβούν στην μητροπολιτική Ελλάδα, λόγω της Καταστροφής της Σμύρνης και των γεγονότων που επακολούθησαν, εστιάζοντας στους τομείς της κοινωνίας και ιδιαίτερα της οικονομίας της Ελλάδας, τη συγκεκριμένη περίοδο, στην ανάπτυξη της οποίας συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό. Θα προβούμε στην παρουσίαση των τομέων που άνθησαν λόγω της συνεισφοράς των Μικρασιατών προσφύγων: την ταπητουργία, την υφαντουργία και την νηματοουργία-μεταξουργία και την ιστορική τους πορεία έως τη σύγχρονη εποχή. Παράλληλα, βασική επιδίωξή μας είναι να μεταδώσουμε το μήνυμα, ότι η επιδίωξη γνώσης του παρελθόντος είναι μια διαδικασία επίπονη, μα συνάμα διδακτική και ελπιδοφόρα για τις νέες γενιές.

Στο **πρώτο κεφάλαιο** παρουσιάζεται συνοπτικά το πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικό κλίμα της Ελλάδας πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο **δεύτερο κεφάλαιο** σκιαγραφείται η κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας κατά την έλευση των προσφύγων και παρουσιάζονται οι επιπτώσεις σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Στο **τρίτο κεφάλαιο**, δίδεται έμφαση στην επίδραση που είχαν οι πρόσφυγες στο χώρο της οικονομίας και ιδιαίτερα στον τομέα της βιομηχανίας. Συγκεκριμένα, μελετώνται οι περιπτώσεις επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στους τομείς της Υφαντουργίας, της Ταπητουργίας και της Νηματοουργίας-Μεταξουργίας στον ελλαδικό χώρο έως τις μέρες μας. **Τέλος**, περιγράφονται σκέψεις και συμπεράσματα σχετικά με το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής, που άλλαξε τον ρου της ιστορίας της Ελλάδας.

1. ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΛΙΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΠΡΙΝ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

1.1. ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΛΙΜΑ

Η μητροπολιτική Ελλάδα πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή βίωνε ήδη μια **θυελλώδη και ασταθή πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση**. Βενιζελικοί και Αντιβενιζελικοί-Φιλοβασιλικοί ήταν σε μια διαρκή διαμάχη. Γύρω στα 1916-17, η σύγκρουση του Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, για την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π στο πλευρό της Αντάντ, είχε οδηγήσει σε εμφύλιο πόλεμο, μεταξύ της προσωρινής κυβέρνησης που είχε εγκαταστήσει ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη και της επίσημης κυβέρνησης στην Αθήνα. Ο Βενιζέλος υποστηριζόμενος από τις δυνάμεις της Αντάντ είχε επιστρέψει στην Αθήνα και ο βασιλιάς είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει τη χώρα. Μετά από μια τριετή κυριαρχία των Φιλελευθέρων, ο Βενιζέλος έχασε εντελώς απροσδόκητα τις εκλογές το 1920, και ένα μήνα αργότερα, με το δημοψήφισμα που ακολούθησε, ο Κωνσταντίνος θα επέστρεφε στο θρόνο. Παρ' όλα αυτά, η κυβέρνηση του βασιλόφρονα Δημητρίου Γούναρη θα συνέχιζε την πολιτική που είχε εγκαινιάσει ο Βενιζέλος, της στρατιωτικής παρουσίας της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Ακολούθησε η κατάρρευση, το 1922, όταν αυτή η πολιτική ναυάγησε στα βράχια του τουρκικού εθνικισμού. Ενώ η Σμύρνη, θα παραδινόταν στις φλόγες, χιλιάδες πρόσφυγες είχαν πάρει το δρόμο για τα ελληνικά εδάφη. Η αναζήτηση για αποδιοπομπαίους τράγους, οδήγησαν στην Εκτέλεση των Έξι, η οποία περισσότερο από κάθε άλλο γεγονός, επιβεβαίωσε ότι δεν θα καταλάγιαζαν εύκολα τα πάθη που είχε ξεσηκώσει ο Εθνικός Διχασμός. Ο λαός είχε κουραστεί από τις συνεχείς αλλαγές και δεχόταν τα τετελεσμένα γεγονότα (Mazower, 2015).

Η άφιξη ενός τουλάχιστον εκατομμυρίου νεοφερμένων σε μια χώρα με λιγότερα από πέντε εκατομμύρια κατοίκους περιέπλεξε εξαιρετικά το επίπονο έργο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης και χειροτέρεψε το μακροχρόνιο οικιστικό πρόβλημα της χώρας. **Το μέλλον έδειχνε κάθε άλλο παρά ευοίωνο.**

1.2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΛΙΜΑ

Η ελληνική οικονομία ήδη ήταν **ανίκανη να προσφέρει αρκετή εργασία για τον πληθυσμό εκείνης της εποχής**, και πολλοί νέοι άνδρες αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν στις Η.Π.Α. Αλλά το 1921 οι Η.Π.Α. περιόρισαν δραστικά τη

μετανάστευση· έτσι έκλεισε και αυτή η δικλείδα ασφαλείας, και το μεταπολεμικό κράτος κληρονόμησε ένα τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα.

Οι αλυτρωτικές φιλοδοξίες των Ελλήνων είχαν ωθήσει σε **βαρύτατες στρατιωτικές δαπάνες** τις κυβερνήσεις, που παραμελούσαν τη βελτίωση της πρωτόγονης υποδομής που διέθετε η χώρα, αλλά και σημαντικά ζητήματα της οικονομικής της κατάστασης.

Η Ελλάδα ήταν εξαρτημένη από το εξωτερικό όχι μόνο ως προς τα κεφάλαια, αλλά και για τα είδη διατροφής. Κατά τον 19^ο αιώνα, ήταν ανίκανη να θρέψει τον εαυτό της, παρότι τα δύο τρίτα του πληθυσμού απασχολούνταν στη γεωργία. Οι **κακές εξαγωγικές επιδόσεις** κρατούσαν σε χαμηλά επίπεδα την εγχώρια κατανάλωση. Οι αγρότες των Νέων Χωρών ενίσχυσαν την παραγωγή των σιτηρών και σε ορισμένες περιοχές καλλιεργούσαν μαζικά ένα νέο προϊόν, που αναδείχθηκε αμέσως στη σημαντικότερη πηγή ξένου συναλλάγματος για το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Ήταν ο καπνός, ο οποίος αντικατέστησε τη σταφίδα ως το κυριότερο εξαγωγίμο προϊόν της Ελλάδας. Εκτός από τα δύο αυτά γεωργικά προϊόντα, η **κύρια πηγή ξένου συναλλάγματος κατά τη διάρκεια των πολέμων ήταν τα εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών στις Η.Π.Α.**

Όσον αφορά στη **βιομηχανία, το 1922, η εξορυκτική βιομηχανία** (παραγωγή μαγνησίτη, σιδηροπυρίτη) απασχολούσε τη μισή εργατική δύναμη απ'ό,τι το 1910. Ο πόλεμος ώθησε στα ύψη τα ναύλα και τα κόμιστρα και δυσχέρανε τη ναύλωση φορτηγών πλοίων. Η παραγωγή άρχισε να ανακάμπτει μόνο μετά το 1923, αλλά το βάρος του εξορυκτικού τομέα στην ελληνική βιομηχανία ποτέ δεν επανήλθε, είτε απόλυτα είτε σχετικά, στα προπολεμικά του επίπεδα. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι η κατασκευαστική βιομηχανία επεκτάθηκε κατά την πολεμική δεκαετία. Ωστόσο, εξαρτιόταν από τις εισαγωγές άνθρακα, βενζίνης και πρώτων υλών. **Ο αποκλεισμός από την Αντάντ το 1916-17 οδήγησε σε ελλείψεις καυσίμων.** Αρκετά εργοστάσια υποχρεώθηκαν να κλείσουν και η **ανεργία** αυξήθηκε. Δίπλα όμως στην εξοντωτική πενία των μαζών, μεγάλα ποσά βρέθηκαν στα χέρια ενός μικρού αριθμού ανθρώπων, ιδιαίτερα εφοπλιστών. Το **1918 ιδρύθηκε η Βιομηχανική Τράπεζα** «έχοντας ως κύριο σκοπό την προώθηση και ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας» (Dertilis, 1928, p. 224).

Χαρακτηριστικά της οικονομίας ήταν η **νομισματική αστάθεια**, αφού η δραχμή δεχόταν υποτιμήσεις ή διολισθήσεις, και ο **πληθωρισμός** που κάλπαζε. Ένα άλλο αρνητικό σημείο ήταν το γεγονός ότι η κρατική ενθάρρυνση της βιομηχανίας έπαιρνε σχεδόν πάντοτε τη μορφή της **αύξησης των εισαγωγικών δασμών**: αυτό είχε

το πλεονέκτημα πώς αύξαινε τα κρατικά έσοδα, αλλά και το μειονέκτημα πώς άμβλυνε τον ανταγωνισμό. Η μεγαλύτερη, ίσως, αδυναμία της Ελλάδας, ήταν το χρόνιο **εμπορικό έλλειμμα**. Οι εισαγωγές δημητριακών, καυσίμων (άνθρακα) και κάθε λογής βιομηχανικών ειδών, εξήγε αγροτικά εμπορεύματα που δεν ήταν πρώτης ανάγκης ή μεταλλεύματα. Ο Α΄ Π.Π. ήταν καταστροφική περίοδος για τις εξαγωγές σταφίδας, οι οποίες μειώθηκαν απότομα μετά το 1915 και ποτέ δεν επανήλθαν στα προπολεμικά τους επίπεδα.

Από χρηματοπιστωτική σκοπιά, κατά την περίοδο 1912-1920, η αξία της δραχμής παρέμεινε στο άρτιο και το κόστος του πολέμου αντιμετωπιζόταν κυρίως μέσω των δανείων, τα οποία συγκεντρώνονταν με δημόσιες εγγραφές στο εσωτερικό ή μέσω του εξωτερικού δανεισμού. Δεν ίσχυε βέβαια η ίδια κατάσταση από το 1920-1922, όπου η Ελλάδα είχε αποκλειστεί από τις κεφαλαιαγορές του εξωτερικού και χρηματοδοτούσε τη στρατιωτική προσπάθειά της κυρίως εκδίδοντας χαρτονόμισμα.

Τον Μάιο του 2019, οι ελληνικές δυνάμεις αποβιβάστηκαν στη Σμύρνη. Αρχικά η παρουσία τους εκεί απαιτήθηκε για να αποκρουστούν οι ιταλικές βλέψεις στην περιοχή, αλλά οι εξεγερμένοι Τούρκοι εθνικιστές πήραν σύντομα τη θέση της Ιταλίας ως αντίπαλοι της Ελλάδας. **Η επιτόπια ενίσχυση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας μετατράπηκε σε στρατιωτική δέσμευση**, η εγκατάλειψη της οποίας ήταν αδύνατη. **Το βάρος όμως αυτής της πολιτικής αναγκαιότητας ήταν αδύνατον να χρηματοδοτηθεί από τα τακτικά έσοδα του προϋπολογισμού.** Η κυβέρνηση Βενιζέλου για να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες είχε εισαγάγει ποικίλες δημοσιονομικές μεταρρυθμίσεις, όπως τον φόρο εισοδήματος και την αύξηση των έμμεσων φόρων, αλλά αυτά τα μέτρα απέδιδαν λιγότερο από ό,τι τα νέα δάνεια εσωτερικού και διόγκωναν τόσο τον βραχυπρόθεσμο δανεισμό από την Εθνική Τράπεζα όσο και τις νέες πιστώσεις από τους Συμμάχους.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε ήδη απομακρυνθεί από τον κανόνα χρυσού με τη σιωπηρή συναίνεση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ), όταν είχε αυξήσει την καταπιστευματική κυκλοφορία κατά 600 εκατομμύρια δραχμές, τις οποίες εξέδωσε σε δύο στάδια η Εθνική Τράπεζα, και μόνο το 1928 κατάφερε να επιστρέψει. **Οι βασιλικές κυβερνήσεις, μετά τον Νοέμβριο του 1920, συνέχισαν την ίδια πολιτική**, επεκτείνοντας το νόμιμο ανώτατο όριο έκδοσης χαρτονομίσματος από την Εθνική Τράπεζα με αντάλλαγμα νέες βραχυπρόθεσμες προκαταβολές εκ μέρους της. Συνεπώς, η δραματική αύξηση της παροχής χρήματος μεταξύ 1920 και 1922 προκλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την κυβέρνηση. Το Φθινόπωρο του 1921, το καθημερινό κόστος

του συνεχιζόμενου πολέμου υπολογιζόταν γύρω στα 8 εκατομμύρια δραχμές, αναγκάζοντας τη βασιλική κυβέρνηση να προσφύγει σε έναν πρωτόγνωρο **αυτοσχεδιασμό αναγκαστικού δανείου**, την επόμενη Άνοιξη. Εν τω μεταξύ, η **δραχμή**, η οποία είχε παραμείνει σταθερή έναντι της στερλίνας κατά το μεγαλύτερο μέρος του 2019, **άρχισε να υποτιμάται ραγδαία το 1920**, καθώς οι άλλες χώρες προσαρμόζονταν στην ειρήνη, ενώ η Ελλάδα εμπλεκόταν όλο και περισσότερο στη Μικρά Ασία (Mazower, 2015).

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

2.1. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η Μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε την πιο βαθιά τομή της νεοελληνικής ιστορίας και επηρέασε καθοριστικά την πορεία του έθνους στη σύγχρονη εποχή. **Η τραγωδία του 1922**, που σφραγίστηκε με το αίμα χιλιάδων αθώων, σήμανε το **οδυνηρό τέλος της μακραίωνης ελληνικής παρουσίας στη Μικρασιατική γη** και συντέλεσε στη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Μια μεγάλη περίοδος, που καθορίστηκε από την κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας σε όλους τους τομείς της ζωής του έθνους, τερματίζεται με τον πιο τραγικό τρόπο και η επιδιωκόμενη εθνική ολοκλήρωση πραγματώνεται απρόσμενα με την αναδίπλωση του ελληνισμού στα ελλαδικά σύνορα. **Η χώρα εξέρχεται από μια δεκαετία πολεμικών αναμετρήσεων, έχοντας υπερδιπλασιάσει τα εδάφη και τον πληθυσμό της**, ο οποίος διογκώνεται με την «**προσφυγική πλημμυρίδα**», που ακολουθεί την μεγάλη ήττα στη Μικρά Ασία. Οι νέες διαμορφούμενες συνθήκες οριοθετούν την απαρχή μιας εκσυγχρονιστικής περιόδου, στη διαμόρφωση της οποίας πρωταγωνιστεί ο προσφυγικός κόσμος, που καταφέρει να ξεπεράσει τις ανείπωτες δυσκολίες των πρώτων χρόνων και να αναδειχθεί σε παράγοντα προόδου. **Η παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων αμβλύνει σταδιακά τις συνέπειες της καταστροφής** του πιο δυναμικού τμήματος του Ελληνισμού (Μ. Ασία και Ανατολική Θράκη), γιατί όπως αναφέρει ο Γεώργιος Τενεκίδης, ό,τι χάθηκε εκεί, κερδήθηκε στην άλλη όχθη του Αιγαίου με την οικονομική και πολιτιστική συνεισφορά των Μικρασιατών, Ποντίων, Κωνσταντινουπολιτών και Θρακών στο εθνικό σύνολο, και στη διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού.

Μελετώντας την κατάσταση που επικρατεί τη χρονική εκείνη περίοδο στην Ελλάδα, παρατηρούμε ότι αμέσως μετά την Καταστροφή κυριαρχεί ένα **χάος**, καθώς αλλεπάλληλες κυβερνήσεις διαδέχονται η μία την άλλη. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1922, **στρατιωτικό κίνημα με επικεφαλής τους Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά, καταλαμβάνει την εξουσία και αναγκάζει τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ να παραιτηθεί** υπέρ του διαδόχου Γεωργίου Β΄, που θα μείνει στον θρόνο έως την ανακήρυξη της δημοκρατίας (24-3-1924). **Η Επαναστατική Επιτροπή αναθέτει στον Βενιζέλο την εκπροσώπηση των ελληνικών συμφερόντων** στις συζητήσεις για τη συνθήκη της ειρήνης που αρχίζουν στη Λωζάνη (11-11-1922), ενώ παράλληλα αναζητά την κάθαρση της τραγωδίας με την παραπομπή σε δίκη και τελικά την εκτέλεση (15-11-1922) έξι πολιτικών και στρατιωτικών που θεωρούνται υπεύθυνοι της εθνικής συμφοράς. «Η χώρα που αριθμεί μόλις πέντε εκατομμύρια κατοίκους, βυθισμένη στην πολιτική κρίση και την κοινωνική αναταραχή, με κλονισμένη οικονομία και αποδιοργανωμένη κρατική μηχανή, βρίσκεται αντιμέτωπη με τα τεράστια προβλήματα που συνεπάγεται η άφιξη άνω του ενός εκατομμυρίου εξαθλιωμένων ανθρώπων» (Γιαννακόπουλος, 1992, σελ.18).

Ξαφνικά, οι πόλεις πλημμυρίζουν από πρόσφυγες, που έχουν βρει προσωρινό καταφύγιο σε σχολεία, εκκλησίες, θέατρα, στρατόπεδα, αποθήκες και αλλού. Το **πρόβλημα της στέγασης** απειλεί να διογκώσει την κοινωνική ένταση, αναγκάζει το κράτος να δραστηριοποιηθεί. **Αρχικά η επαναστατική κυβέρνηση λαμβάνει το μέτρο της επίταξης των κενών ακινήτων**, αλλά αποδεικνύεται ανεπαρκές και η πολιτεία αποφασίζει, στις 3-11-1922, την **ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.)**, το οποίο μαζί με το Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, αναλαμβάνει την κατασκευή οικημάτων και συνοικισμών για τη στέγαση των προσφύγων σε όλη την Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα, στην Κοκκινιά, στη Καισαριανή, στον Βύρωνα και στη Νέα Ιωνία. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων αυτών στεγάζεται με δικά του μέσα και όσοι δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα αξιοποιούν τον δυναμισμό και την εφευρετικότητά τους. Παράγκες από ευτελή υλικά, σανίδες και τενεκέδες στήνονται σε δρόμους και πλατείες, στις άκρες των πόλεων, μέσα στους συνοικισμούς που κατασκευάζουν οι κρατικοί φορείς. Ακόμα και τα Παλιά Ανάκτορα χρησιμοποιήθηκαν ως κέντρο περίθαλψης προσφύγων,

διανομής ψωμιού σε καθημερινή βάση και σύνταξης καταλόγων με τα ονόματα των αγνοουμένων. Η όψη της πόλης άλλαξε πρόσωπο, μέσα σε λίγες μέρες¹.

Η **ταραχώδης πολιτική κατάσταση και οικονομική δυσπραγία** δεν επιτρέπουν την υλοποίηση σταθερού προγράμματος για την εγκατάσταση των προσφύγων. Τα μέτρα που λαμβάνονται είναι πρόχειρα και αποσπασματικά στο πλαίσιο του δήθεν προσωρινού χαρακτήρα της κατάστασης. **Το Τ.Π.Π. διαλύεται τον Μάιο του 1925** και τα καθήκοντά του αναλαμβάνει ένας νέος οργανισμός, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Σύντομα, όμως, γίνεται φανερό ότι το τεράστιο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί, χωρίς **εξωτερική βοήθεια**. Έτσι, η **Κοινωνία των Εθνών (Κ.Τ.Ε.)**, ανταποκρινόμενη στο ελληνικό αίτημα, **ενέκρινε τη δανειοδότηση** της χώρας και τη **δημιουργία της ανεξάρτητης Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.)**, που θα διαχειριζόταν τους πόρους του δανείου και θα αναλάμβανε την κύρια ευθύνη της αποκατάστασης των προσφύγων. Τη διοίκηση της Ε.Α.Π. αναλάμβανε τετραμελές συμβούλιο, αποτελούμενο από δύο ξένους (πρόεδρο και αντιπρόεδρο) και δύο Έλληνες, που διορίζονταν με σύμφωνη γνώμη της Κ.Τ.Ε. Η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να παράσχει την υλική στήριξη για την εγκατάσταση και την παραγωγική απασχόληση των προσφύγων. «Ως το τέλος του 1929, στη διάθεση της Ε.Α.Π. τέθηκαν δωδεκάμισυ περίπου εκατομμύρια λίρες Αγγλίας, που αντιστοιχούν στο προϊόν των δύο δανείων που σύναψε η Ελλάδα το 1924 και 1928, όπως και 8,4 εκατομμύρια στρέμματα, τα περισσότερα των οποίων ήταν κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, ιδιοκτησίες που απαλλοτριώθηκαν ή δημόσιες εκτάσεις» (Γιαννακόπουλος, 1992, σελ.18). Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, η Ε.Α.Π. δεν μπορούσε να διαθέσει τα

¹ Πολλοί κάτοικοι της Παλαιάς Ελλάδας αιφνιδιάστηκαν από αυτή την πρωτοφανή και ανεξέλεγκτη επέκταση των πόλεων. «Η ζωή κυλούσε θεότρελλη μες σ' ένα πανδαιμόνιο, που ποτέ δεν το είχε ξαναδεί η “μικρή και κοκέτα” επαρχιώτικη πρωτεύουσα των Παλιών Αθηναίων αστών», έγραφε ο Γιώργος Θεοτοκάς για τη μεσοπολεμική μητρόπολη. «Η πρωτεύουσα, που ο πληθυσμός της είχε σχεδόν διπλασιαστεί, άλλαζε όψη μέρα με τη μέρα... Η ταχύτητα κ' οι μεταπολεμικοί θόρυβοι επιβαλλόντανε παντού, εξολοθρεύανε την ειδυλλιακή αφέλεια και την ταπεινή ποίηση της Παλιάς- Αθήνας». (Θεοτοκάς, 1987, σ. 183-185).

Τα ίδια αισθήματα εξέφραζε και ο Αμερικανός Χένρυ Μοργκεντάου. Περιγράφοντας πώς επηρέασαν την Αθήνα οι πρόσφυγες θυμόταν ότι, πριν από την εισβολή τους, η πόλη ήταν κοιμισμένη. Ζούσε τη μετρημένη ζωή μιας πειθαρχημένης πρωτεύουσας, όπου οι δουλειές ακολουθούσαν γνώριμους δρόμους και η ζωή είχε κατασταλάξει σε μια εύκολη και οικεία ρουτίνα. Όλα αυτά άλλαξαν από τη μια μέρα στην άλλη. Τώρα οι δρόμοι ήταν γεμάτοι καινούργια πρόσωπα. Περίεργες ελληνικές διάλεκτοι πολιορκούσαν το αντί· εξωτικές λαϊκές φορεσιές από τα βάθη της Μικράς Ασίας αιχμαλώτιζαν το μάτι. Τα πεζοδρόμια ήταν πλημμυρισμένα από κόσμο. Οι άλλοτε ευρύχωρες λεωφόροι ασφυκτιούσαν από κάρα προσφύγων γυρολόγων, οι οποίοι προσπαθούσαν να βγάλουν το ψωμί τους πουλώντας κομπολόγια... Ο μέγας βράχος της Ακρόπολης... κοίταζε από ψηλά το πιο περίεργο θέαμα από τον καιρό που στόλισε ο Φειδίας με τον Παρθενώνα την κορυφή του. (Morgenthau, 1929, p.50).

κεφάλαιά της για την προσωρινή περίθαλψη των προσφύγων, αλλά μόνο για την οριστική και αμετάκλητη αποκατάστασή τους σε παραγωγική εργασία, υπό τον όρο να εξοφλήσουν οι πρόσφυγες τα δάνεια.

Η επιτροπή έδωσε **έμφαση στην αγροτική αποκατάσταση** που μπορούσε να πραγματοποιηθεί γρηγορότερα και οικονομικότερα από ό,τι η αστική. Από το 1924, άρχισε να δραστηριοποιείται και στον τομέα της αστικής αποκατάστασης. **Η Ε.Α.Π. υιοθετεί πολιτική οριστικής αποκατάστασης** που αποτελεί **προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη των προσφύγων**. Σε είκοσι τέσσερις χιλιάδες περίπου ανέρχονται οι κατοικίες που κατασκεύασε η Επιτροπή σε πενήντα εννέα συνοικισμούς της χώρας. Ωστόσο, μη διαθέτοντας πόρους δεν δύναται να τους προμηθεύσει τα μέσα για να δημιουργήσουν τους δικούς τους πόρους ζωής. Γενικά, **ο τρόπος απόκτησης κατοικίας ποικίλλει**. Μπορούμε να πούμε ότι το Υπουργείο Πρόνοιας κατά την πρώτη περίοδο πραγματοποιούσε τη στέγαση δωρεάν, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων χρέωνε ένα συμβολικό ποσό ως ενοίκιο, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων πωλούσε ή ενοικίαζε μόνιμες κατοικίες και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος διέθετε οικοπέδα για την ανέγερση οικιών με δημόσιες δημοπρασίες. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι πρόσφυγες δεν αποπλήρωναν τα σπίτια, ή τα κατελάμβαναν, ενώ **η πολιτεία ήταν ελαστική** ακόμα και απέναντι στην εκτεταμένη αυθαίρετη δόμηση. **Τα χρέη των προσφύγων προς το Δημόσιο καταργήθηκαν το 1944, χωρίς όμως να έχει διευθετηθεί το θέμα των τίτλων ιδιοκτησίας**, που αποτέλεσε αφορμή προστριβών επί πολλά χρόνια.

Εντούτοις, οι **συνθήκες διαβίωσης του προσφυγικού πληθυσμού ήταν άθλιες**, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ποσοστό θνησιμότητας και η ύπαρξη υγειονομικής μέριμνας να καταστεί αναγκαία. Οι συνοικισμοί, όπου οι οικογένειες στοιβάζονται ή μια πάνω στην άλλη, μαστίζονται από φυματίωση, ενώ στις ελώδεις περιοχές της υπαίθρου η ελονοσία αποδεκατίζει τους αγρότες. Η Ε.Α.Π. το 1925 ιδρύει υγειονομική υπηρεσία. Κατασκευάζει σε όλη τη χώρα κτίρια για ιατρικούς σταθμούς, ορισμένα από τα οποία τα λειτουργεί με δική της ευθύνη και τα υπόλοιπα τα παραχωρεί με ενοίκιο στην κρατική υγειονομική υπηρεσία ή τον Ερυθρό Σταυρό.

Η **Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων**. Στα έξι χρόνια της ζωής της, επιτέλεσε **σημαντικό έργο** και ταύτισε το όνομά της με την προσφυγική αποκατάσταση. Η Ε.Α.Π. υπήρξε οργανισμός άμεσα συνδεδεμένος με την **Κοινωνία των Εθνών** και η Διοίκηση, καθώς και η χάραξη της πολιτικής της, οφείλονται σε ξένους. Ωστόσο, αυτοί που στελέχωσαν τις υπηρεσίες της ήταν Έλληνες και η

χρηματοδότηση των προγραμμάτων της επιβάρυνε το ελληνικό κράτος. Η επιτυχία της οφείλεται στην αυτονομία της και στην αποστασιοποίησή της από την οξυμμένη κομματική αντιπαράθεση και τις διαρκείς κυβερνητικές μεταβολές.

Η αφομοίωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία δεν είναι εύκολη, καθώς αναπτύσσεται βαθιά αντίθεση μεταξύ γηγενών και προσφύγων σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Ο ερχομός των προσφύγων οδηγεί σε **μεγάλο ανταγωνισμό με τους γηγενείς** τόσο στην αγορά εργασίας, όσο και στην ιδιοποίηση της γης, αλλά και στις επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η ένταξη των προσφύγων στο Βενιζελικό στρατόπεδο τούς τοποθετεί στο επίκεντρο της αντίθεσης των δύο παρατάξεων του εθνικού διχασμού. Ο αντιβενιζελικός πολιτικός κόσμος και ο τύπος που πρόσκειται ευμενώς σε αυτόν αρχίζει να καλλιεργεί μίσος εναντίον τους. Το μίσος αυτό προσλαμβάνει μορφή κοινωνικού ρατσισμού, που συχνά εκδηλώνεται με βία. **Από το 1933,** όταν οι αντιβενιζελικοί αναλαμβάνουν την εξουσία, το επίσημο κράτος συμπεριφέρεται με εχθρότητα στους πρόσφυγες, **εχθρότητα** που παίρνει τη μορφή πολέμου, αμέσως μετά την καταστολή του βενιζελικού κινήματος του Μαρτίου του 1935, όταν ο κυβερνητικός στρατός επιτίθεται βάνανσα σε προσφυγικά χωριά της Βορείου Ελλάδας. Μάλιστα, **η λέξη «πρόσφυγας»** σταδιακά θα εκλάβει στη συλλογική συνείδηση την πιο **υποτιμητική σημασία**, ενώ πολλά άλλα χλευαστικά επίθετα χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τους Έλληνες της Μικράς Ασίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε αρνητικά στερεότυπα που είχαν δημιουργήσει οι γηγενείς για τους πρόσφυγες: «Ανατολίτες», «τουρκόσποροι», «τουρκομερίτες», «πρόσφιγγες», «γιαουρτοβαφτισμένοι», «ογλούδες», «μουατζίδιδες». Ενώ οι γυναίκες, πολλές από τις οποίες ήταν απροστάτευτες, έγιναν στόχος ντόπιων με τη χρήση των προσδιοριστικών «Σμυρνιά» και «παστρικιά», τα οποία έγιναν συνώνυμα της «ζωηρής» και «ελευθεριάζουσας» γυναίκας.

Την κατάσταση αυτή επιτείνει η **κοινωνική απομόνωση** που δημιουργεί η εγκατάσταση σε ιδιαίτερους χώρους, χωριά και συνοικισμούς. Υπό τις συνθήκες αυτές διατηρούνται τα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά της προσφυγικής ιδιαιτερότητας, όπως η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού, η αβεβαιότητα της επιβίωσης και το όνειρο της επιστροφής στις χαμένες πατρίδες. Όπως είναι φυσικό τα κοινά αυτά στοιχεία επιτείνουν τη δυσκολία ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. **Θα περάσουν πολλά χρόνια και η καταλυτική επίδραση των γεγονότων της δεκαετίας του '40, για να αμβλυνθεί η διάκριση μεταξύ γηγενών και προσφύγων.**

Ένα **φλέγον ζήτημα** του «προσφυγικού» αποτελεί ταυτόχρονα το ακανθώδες ερώτημα που αφορά στις **προσφυγικές αποζημιώσεις**. Η **Σύμβαση της Λωζάνης** (που υπεγράφη το 1923 και τέθηκε σε ισχύ το 1924), που περιελάμβανε και την ανταλλαγή των πληθυσμών, προέβλεπε **πλήρη αποζημίωση των προσφύγων**, ορίζοντας ότι ο «μετανάστης» έπρεπε να λάβει, στη χώρα εγκατάστασής του, περιουσία «ίσης αξίας και της αυτής φύσεως» με αυτή που εγκατέλειπε. Την εκτίμηση της αξίας των εγκαταλειφθεισών περιουσιών ανέλαβε Μικτή ενδεκαμελής Επιτροπή (τέσσερα μέλη από κάθε μία από τις ενδιαφερόμενες χώρες και τρία μέλη εκλεγμένα από την Κ.Τ.Ε.). Δυστυχώς όμως, **το έργο της εκκαθάρισης των περιουσιών προχωρούσε πολύ αργά**, με αποτέλεσμα να εντείνεται η **δυσφορία των προσφύγων**, που βρισκόταν σε απόγνωση. Η πολιτεία έκρινε λοιπόν απαραίτητο να καταβληθούν στους δικαιούχους χρηματικές προκαταβολές έναντι της αξίας της εγκαταλειφθείσας περιουσίας των προσφύγων, ύστερα από εκτίμηση αυτής από ειδικές επιτροπές. Μάλιστα, για να επιταχυνθεί η διαδικασία αποζημίωσης, δίχως τη μεγάλη επιβάρυνση του κράτους, αποφασίστηκε η **έκδοση ομολογιών** με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου και κάλυμμα τα ανταλλάξιμα ακίνητα. **Τα ακίνητα αυτά, από το 1925, περιέρχονται στη διαχείριση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ε.Τ.Ε.)**, η οποία θα τα ρευστοποιούσε προκειμένου να εξαργυρώσει τους ομολογιακούς τίτλους, που θα δίνονταν στους δικαιούχους. «Συνολικά, από το 1926 έως το 1933, δόθηκαν σε 480.000 πρόσφυγες 6,7 περίπου δισεκατομμύρια δραχμές. Από το ποσό αυτό, το 20% δόθηκε σε μετρητά και το υπόλοιπο σε ομολογίες» (Γιαννακόπουλος, 1992, σελ. 22). Η λύση αυτή δεν μπορούσε να κλείσει το ζήτημα και οι προσφυγικές οργανώσεις, επικαλούμενες τη Συνθήκη της Λωζάνης, αξίωναν την πλήρη αποζημίωση, στοιχείο που χρησιμοποιήθηκε ως έρεισμα στη κομματική διαμάχη.

Ωστόσο, η **ολοκλήρωση του έργου της Μικτής Επιτροπής αποδεικνύεται σχεδόν αδύνατον να ολοκληρωθεί**, λόγω αντικειμενικών παραγόντων και της υπονόμευσής του από την τουρκική πλευρά. Και ενώ η κατάσταση έχει φτάσει σε αδιέξοδο, ο **Βενιζέλος** αντιλαμβανόμενος την ανυπέρβλητη δυσκολία της, και έχοντας προκρίνει ως πρωταρχικό στόχο στην εξωτερική πολιτική, την Ελληνοτουρκική προσέγγιση, **υπογράφει στην Άγκυρα σύμφωνο φιλίας και συγχρόνως τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών (1930)**. Με τη συμφωνία αυτή, η πολλαπλάσια περιουσία των Ελλήνων εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική, διαγράφοντας τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει η Τουρκία, με τη Σύμβαση της Λωζάνης. **Η πολιτική του συμψηφισμού, προκάλεσε θύελλα**

αντιδράσεων στο στρατόπεδο των προσφύγων και σε συνδυασμό με τη μη καταβολή του 25% από την προκαταβολή της αποζημίωσης που είχε παρακρατήσει ως εγγύηση η Ε.Π.Ε., οδήγησε σε **μεγάλη διαρροή προσφυγικών ψήφων** προς το Κ.Κ.Ε. και το Λαϊκό Κόμμα· γεγονός που στοίχισε στους Φιλελευθέρους την εξουσία στις Εκλογές του 1932.

Το 1930 **διαλύεται η Ε.Α.Π.** θεωρώντας ότι ολοκλήρωσε το έργο της και μαζί με αυτήν σβήνει και το όνειρο της πλήρους αποζημίωσης. Η χρονιά αυτή αποτελεί **ορόσημο για το προσφυγικό πρόβλημα**. Σταδιακά επέρχεται χαλάρωση των προσπαθειών του κράτους για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των προσφύγων, παρά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και μάλιστα το 1940 διακόπτεται το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης, λόγω του πολέμου.

Το 1951, το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας παρέχει ένα μικρό χρηματικό ποσό στους πρόσφυγες για αυτοστέγαση ή την παραχώρηση διαμερίσματος σε πολυκατοικία. **Από το 1952-1957**, κατεδαφίζονται αρκετές παράγκες και **κατασκευάζονται εννέα χιλιάδες οικήματα**. Η αποκατάσταση συνεχίζεται σε αργούς ρυθμούς και μάλιστα οι παροχές του κράτους αρχίζουν να γίνονται πλέον με χρέωση του δικαιούχου, παρότι τα χρήματα που διατίθενται, προέρχονται κυρίως από τη ρευστοποίηση της ανταλλάξιμης περιουσίας. Έτσι, **οι πρόσφυγες γίνονται ξανά οφειλέτες του κράτους**, από το οποίο συνεχίζουν να διεκδικούν την αποζημίωση, που σύμφωνα με τη Συμφωνία της Λωζάνης τούς ανήκει. Για πολλά χρόνια, οι πρόσφυγες θα ζήσουν σε παραπήγματα και παράγκες, μη λαμβάνοντας όλα όσα τούς ανήκαν και **χάνοντας δια παντός το όνειρο μιας δικιάς τους ιδιοκτησίας**.

2.2. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΙΣΡΟΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η άποψη για την καίρια συμβολή των προσφύγων στη **διαμόρφωση μιας νέας ελληνικής πραγματικότητας** αποτελεί κοινή πεποίθηση. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η άφιξη και **εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922 αποτελεί τομή στη νεότερη ελληνική ιστορία και αφετηρία δημιουργίας της σύγχρονης Ελλάδας**. Οι στόχοι που τέθηκαν για την ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό: η κατοχύρωση των συνόρων, η εξασφάλιση της ειρήνης στην περιοχή, η ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας, η κοινωνική σταθερότητα, η αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Η ανταλλαγή των πληθυσμών με τη Βουλγαρία και την Τουρκία εξάλειψε σε μεγάλο βαθμό τις προστριβές με τους δύο «παραδοσιακούς» εχθρούς της. **Η παρουσία των προσφύγων αναμόρφωσε και ομογενοποίησε εθνολογικά την**

Ελλάδα σηματοδοτώντας συγχρόνως το τέλος του ελληνικού αλυτρωτισμού, αύξησε τον βαθμό αστικοποίησης της χώρας, εισήγαγε νέους θεσμούς, συνέβαλε στον εκσυγχρονισμό και ενίσχυσε την παρεμβατικότητα του κράτους, επηρέασε όλους τους τομείς της οικονομίας, κυρίως μέσω της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς και της ανακατομής του αγροτικού εισοδήματος.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την **οργάνωση της δημόσιας υγείας**, με την ίδρυση δημόσιων νοσοκομείων και ιατρείων αλλά και την εκπαίδευση του υγειονομικού προσωπικού, όπως και της κοινωνικής πρόνοιας με την ίδρυση ορφανοτροφείων, οικοτροφείων και πτωχοκομείων.

Οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν με την άφιξη των προσφύγων δημιούργησαν την **ανάγκη κατασκευής μεγάλων δημόσιων έργων**, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Επιπρόσθετα, η **συμβολή τους στη λαϊκή κουλτούρα και γενικότερα στην πνευματική ζωή και τον πολιτισμό της Ελλάδας** ήταν καθοριστική για τη συν-διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας.

Παρά την αναχώρηση των μουσουλμάνων, μεγάλου μέρους των «βουλγαριζόντων» και τη μετανάστευση πολλών Ελλήνων στο εξωτερικό, ο **πληθυσμός της Ελλάδας** από το 1920 έως το 1928 **αυξήθηκε περίπου κατά 22%**, ενώ η πυκνότητα του πληθυσμού από 38,5 κατοίκους το 1920 ανήλθε στους 47,6 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο το 1928. Ιδιαίτερα αυξήθηκε η πυκνότητα του πληθυσμού στη Μακεδονία, τη Δυτική Θράκη, τον νομό Αττικοβοιωτίας και τον νομό Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, **η εγκατάσταση στη Μακεδονία και τη Θράκη του 1/3 του αστικού και των 3/4 του αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού μετέβαλε την εθνολογική σύνθεση και εξασφάλισε την ελληνικότητα των περιοχών αυτών**. «Ο εποικισμός της Μακεδονίας από τους πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο συγκρίθηκε με αυτόν των ΗΠΑ και του Καναδά κατά τον 19^ο αιώνα» (Ανδριώτης, 2020, σελ.319). Η νέα αυτή συγκυρία, κατοχύρωσε την ελληνική κυριαρχία στους τόπους που προσαρτήθηκαν το 1912-13 και διατήρησε στον εθνικό ιστό τη Δυτική Θράκη. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1929, «... δεν υπήρξε ποτέ εθνικόν ελληνικόν κράτος εξίσου μεγάλον, όπως αυτό το οποίον έχουμε σήμερον (...) και μάλιστα τόσο ομοιογενές».

Η «βίαιη» **αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας μετέβαλε ριζικά και το αστικό τοπίο της χώρας**. Το 1927, στις μεγαλύτερες πόλεις, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, είχε εγκατασταθεί το 60% των αστών προσφύγων. Ο αριθμός των κατοίκων στα περίχωρα της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε μεταξύ 1920-

1928, και μαζί με τη Θεσσαλονίκη συγκέντρωναν το 17% του συνολικού και πάνω από το μισό του αστικού πληθυσμού της χώρας, όπως η Καβάλα και η Ξάνθη. Παρόμοια πληθυσμιακή αύξηση παρουσιάζουν και τα μικρότερα αστικά κέντρα, με την ίδρυση νέων οικισμών. Να σημειωθεί ότι η πολιτική για την αστική αποκατάσταση της χώρας συνέτεινε στον διαχωρισμό των προσφύγων σε πλούσιους και φτωχούς, αφού ο τρόπος απόκτησης κατοικίας βασιζόταν σε οικονομικά κριτήρια. Το 1927, το 71% των προσφύγων είχε εγκατασταθεί σε συνοικισμούς. Στην Αθήνα, οι περισσότερες οικογένειες ζούσαν σε κατοικίες που απέκτησαν με δικά τους χρήματα και οι υπόλοιπες ζούσαν σε αυτοσχέδιους συνοικισμούς από κατοικίες και χαμόσπιτα.

Οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα προκάλεσαν **αλλαγές στη γυναικεία εργασία**, καθώς οι γυναίκες, που υπερτερούν σε αριθμό στο σύνολο των προσφύγων, εντάσσονται στον ενεργό πληθυσμό. Το γεγονός αυτό συνέβαλε σταδιακά στη **χειραφέτηση των γυναικών** στην Ελλάδα. «Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν το 83% των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία, το 72% των εργατών στην καπνοβιομηχανία και το 71% στη βιομηχανία των ετοιμών ενδυμάτων» (Γιαννακόπουλος, 1992, σελ.24).

Ο τρόπος εγκατάστασης των προσφύγων γύρω από την πρωτεύουσα έγινε με πολιτικά κριτήρια, διότι οι κυβερνήσεις που προέκυψαν από την επανάσταση του 1922 στόχευαν να αλλοιώσουν τη σύνθεση του εκλογικού σώματος, όπου πλειοψηφούσαν οι αντιβενιζελικοί. Οι πρόσφυγες, όντας σταθεροί υποστηρικτές του κόμματος των Φιλελευθέρων, αποτέλεσαν το μόνο συμπαγές εκλογικό σώμα εθνικής σημασίας. Η τοποθέτηση αυτή των προσφύγων υπέρ του Βενιζέλου (κόμμα των Φιλελευθέρων) ενισχύεται από την ανάγκη ικανοποίησης στοιχειωδών αναγκών τους από την κρατική μηχανή, στην οποία προΐσταται σε όλη τη δεκαετία μετά την Καταστροφή, κατά κύριο λόγο, το βενιζελικό κόμμα. **Η πλειοψηφία των προσφύγων ψηφίζει υπέρ των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1926, ομοίως και σε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό, σε αυτές του 1928, που παίρνουν τον χαρακτήρα δημοψηφίσματος και με τις οποίες ο Βενιζέλος επιστρέφει θριαμβευτικά στην εξουσία.** Ωστόσο, μετά τη συντηρητική στροφή του Βενιζέλου, που συνέβαλε στην πτώση του, το Κ.Κ.Ε. ενισχύεται από τους πρόσφυγες, παρότι στην πλειονότητά τους δεν αλλάζουν πολιτικό προσανατολισμό. «Στις εκλογές του 1936, στους σχεδόν αμιγείς προσφυγικούς δήμους στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, οι βενιζελικοί συγκέντρωσαν το 70% - 80% των ψήφων, ενώ οι αντιβενιζελικοί το 10% - 15%» (ό.π., σελ. 26). **Μετάπειτα, στον εμφύλιο πόλεμο, οι πρόσφυγες θα μοιραστούν στα δύο**

πολιτικά κόμματα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι κάτοικοι των αστικών κέντρων συντάσσονται με την αριστερή, ενώ οι κάτοικοι της υπαίθρου με τη δεξιά πολιτική παράταξη.

Παρά τις ιδιάζουσες αυτές συνθήκες, **η επιρροή της εισροής των προσφύγων στην κοινωνία, την οικονομία, τον αθλητισμό και τον πολιτισμό της χώρας είναι καθοριστικής σημασίας.** Επικεντρώνοντας την προσοχή μας στον χώρο του πολιτισμού, μπορούμε να πούμε ότι οι Μικρασιάτες έδωσαν μεγάλη ώθηση στην καλλιέργεια των Ελλήνων, δεδομένου ότι η παιδεία για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Θράκης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση εθνικής ύπαρξης. Το εκτεταμένο σχολικό δίκτυο, η λειτουργία φημισμένων ιδρυμάτων, όπως η Μεγάλου του Γένους Σχολή στην Πόλη, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης αποδεικνύουν τον υψηλό βαθμό πνευματικής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας των μεγάλων αστικών κέντρων σε συνδυασμό με την οικονομική ευμάρεια, συντείνουν στη **διαμόρφωση αξιόλογης πολιτιστικής ζωής.** Μιας ζωής που την φλόγα της μετέφεραν και μετέδωσαν στην ελληνική επικράτεια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το 1974 ο Γιάννης Μαρίνος, **«τούς οφείλουμε τη μεταφύτευση του πιο αναπτυγμένου πολιτισμού τους, που έδωσε τη σφραγίδα του στην ελληνική επιστήμη, τα γράμματα και στις τέχνες της νεώτερης Ελλάδας.** Μέχρι και το μοναδικό Νόμπελ στον πρόσφυγα Σεφέρη» (στο Γιαννακόπουλος, 1992, σελ. 27). Ακόμα και ο πλούτος και η ομορφιά της λαϊκής μουσικής του ελληνισμού της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης μεταφέρονται στην Ελλάδα, μέσα από τις σμυρνέϊκες και πολίτικες κομπανίες, που κυριαρχούν στη λαϊκή σκηνή μέχρι το 1934. Στη συνέχεια, η αλληλοεπηρεασμός της Μικρασιατικής και της Περαιώτικης Σχολής συνδιαμορφώνει την κλασική εποχή του ρεμπέτικου τραγουδιού.

Είναι πλέον κοινώς αποδεκτό ότι η συνεισφορά της προσφύγων στην ενυπάρχουσα ελληνική κουλτούρα συνέβαλε ποικιλοτρόπως στη **διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και του νεοελληνικού πολιτισμού.** Το 1922 οριοθετεί μια νέα εποχή για την Ελλάδα, καθώς τίθενται οι βάσεις για την οργάνωση ενός σύγχρονου και βιώσιμου εθνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Σ. Μαρκεζίνη (1973), «το 1922 και όχι το 1832 εγεννήθη η νέα Ελλάς και οι πρόσφυγες υπήρξαν το νέο αίμα της».

3. ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (ΚΥΡΙΩΣ ΣΤΗΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ) ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η επίδραση της εγκατάστασης των προσφύγων στην ελληνική οικονομία υπήρξε πολυδιάστατη. «Το 1927-1928 η δημόσια οικονομία κλονίστηκε και ισορρόπησε με τη συνεισφορά της Κοινωνίας των Εθνών και την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας». (Ανδριώτης, 2020, σελ. 319). Όλες οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις επιδίωξαν την ταχύτερη δυνατή αφομοίωση των προσφύγων, προκειμένου να αποφευχθούν κοινωνικές αναταραχές και η προσχώρησή τους στην κομμουνιστική παράταξη.

Στον αγροτικό τομέα, η επείγουσα εγκατάσταση των προσφύγων συνδέεται με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, τη **ριζική λύση στο ζήτημα της απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων, την αναδιάρθρωση και αύξηση της αγροτικής παραγωγής, την εκπαίδευση των αγροτών, την εισαγωγή νέων καλλιεργειών**, όπως ο καπνός, το βαμβάκι, το μετάξι, ο κρόκος, τα τεύτλα, η σουλτανίνα, τα οπωροκηπευτικά και κτηνοτροφικά φυτά, και την ανάπτυξη της δενδροκομίας. Νέα έργα υποδομής κατασκευάστηκαν, νέες καλλιεργητικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν και σύγχρονα εργαλεία και μηχανήματα τέθηκαν σε εφαρμογή. Ωστόσο, **η αποδοτικότητα του γεωργικού τομέα δεν πέτυχε τους αρχικούς στόχους της**. Έτσι, η επάρκεια της χώρας σε δημητριακά δεν επιτυγχάνεται παρά μετά από πολλά χρόνια. Η σημαντική αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών, ιδίως στη Μακεδονία και τη Θράκη (100% αύξηση), όμως δεν συνδυάστηκε, συγκριτικά με άλλες χώρες, με αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας.

Παράλληλα, αξιοσημείωτη ήταν **η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας**, ιδίως των μεγάλων ζώων, την πτηνοτροφία, τη σηροτροφία και αλιεία.

Στον εμπορικό τομέα, η συμβολή των προσφύγων είναι παρομοίως σημαντική. Οι Μικρασιάτες καθώς ήταν έμπειροι από τον σκληρό ανταγωνισμό με Τούρκους, Λεβαντίνους, Εβραίους και Αρμένιους, υποκατέστησαν σταδιακά τους Ισραηλίτες στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ελλάδας, τόνωσαν τα εμπορικά κέντρα του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης και **ανέπτυξαν την ελληνική εμπορική δραστηριότητα σε διεθνές επίπεδο**, ιδρύοντας νέους εμπορικούς οίκους.

Στον επιχειρηματικό τομέα, ο ερχομός των προσφύγων στην Ελλάδα, **συνέβαλε εντυπωσιακά στην ελληνική βιομηχανία**, κατά την περίοδο 1922-1932. Βέβαια, «ακόμη και πριν την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, η ελληνική βιομηχανία είχε αναπτυχθεί σημαντικά» (Vergopoulos, 1977). Μολονότι, φαίνεται ότι

η νομισματική αστάθεια και η επιτάχυνση του πληθωρισμού κατά τη δεκαετία του 1920 είχε ενθαρρύνει τους επενδυτές να στρέψουν τα διαθέσιμα κεφάλαιά τους στη συναλλαγματική κερδοσκοπία, **η κατασκευαστική βιομηχανία συνέχιζε την ανάπτυξή της** (Mazower, 2015, σελ. 85). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1921, η ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής ήταν 1.077 εκατομμύρια δραχμές, σε σύγκριση με τα 1.719 εκατομμύρια δραχμές που ήταν η αξία της γεωργικής παραγωγής (με εξαίρεση τις ελιές και το ελαιόλαδο) (ό.π.). Δεν διαθέτουμε μεν καθαρές αξίες ως χώρα, η σύγκριση όμως με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες δείχνει ότι πώς, όσον αφορά στην ακαθάριστη αξία, η ελληνική κατασκευαστική βιομηχανία είχε αποκτήσει ασυνήθιστο βάρος στην εγχώρια οικονομία. Ωστόσο, πολλοί Έλληνες θεωρούσαν αμφίβολη ευλογία τη βιομηχανική ανάπτυξη υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν στα χρόνια του πολέμου. **Η βιομηχανία είχε αποδείξει πως μπορούσε να δημιουργήσει ταχύτατα νέες ευκαιρίες απασχόλησης.** Παραταύτα, αυτό το πετύχαινε μόνο μέσα στο εξαιρετικά ευνοϊκό περιβάλλον που είχε δημιουργήσει ο πόλεμος. Οι πραγματικοί μισθοί μειώνονταν, ενώ οι ποσότητες των ανταγωνιστικών εισαγωγών ήταν ελάχιστες. **Οι εγχώριοι βιομήχανοι περιβάλλονταν από την αμυδρή οσμή της κερδοσκοπίας,** η οποία προκαλούσε αμφιβολίες στους Έλληνες πολιτικούς σχετικά με τις αρετές μια μεγαλύτερης βιομηχανικής επέκτασης (ό.π.).

Ωστόσο, οι συνθήκες διαφοροποιήθηκαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Η εγκατάσταση των προσφύγων συνέβαλε στη **διεύρυνση της εγχώριας αγοράς με τη δημιουργία εκατοντάδων χιλιάδων νέων νοικοκυριών** στις αστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Η **προσφορά φτηνής και ειδικευμένης εργατικής δύναμης από τους πρόσφυγες παράλληλα με τη δασμολογική της προστασία από τον ανταγωνισμό των ξένων προϊόντων, ήταν βασικά κίνητρα για τη θεαματική απογείωση της ελληνικής βιομηχανίας.** Μάλιστα για να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες της εγχώριας αγοράς, έγιναν μεγάλες επενδύσεις από τα υπερκέρδη των επιχειρήσεων και από την εισροή κεφαλαίων του εξωτερικού και ιδιαίτερα των προσφύγων επιχειρηματιών της Μικράς Ασίας.

Η χώρα πλουτίστηκε ταχύτατα με ικανούς και έμπειρους επιχειρηματίες, που είχαν συμβάλει στο οικονομικό θαύμα του Ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην έκδοση της Κ.Τ.Ε. του 1926, στους 7.000 εμπόρους και βιομήχανους, που ήταν γραμμένοι στο Επιμελητήριο της Αθήνας, οι χίλιοι ήταν πρόσφυγες, ενώ στον Πειραιά η αναλογία είναι μεγαλύτερη. Από την αρχή, η πολιτική της Ε.Α.Π. υποστηρίζει την εγκατάσταση βιομηχανιών στους

συννοικισμούς, προκειμένου να μειωθεί η ανεργία. Στο μεγαλύτερο μέρος τους όμως, πρόκειται για μικρές βιοτεχνικές μονάδες, οι οποίες ενισχύονται από το κράτος, την Ε.Α.Π. ή την Ε.Τ.Ε., με κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά κριτήρια (Γιαννακόπουλος, 1992).

Το αποτέλεσμα είναι ότι κατά τη δεκαετία 1920, διπλασιάστηκε ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων, ιδιαίτερα των μικρών και προσανατολισμένων στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για την εσωτερική αγορά. Πολλά από τα παλιά εργοστάσια εκσυγχρονίστηκαν, άλλα επεκτάθηκαν και ανεγέρθηκαν καινούργια. Ιδιαίτερη **ανάπτυξη παρουσίασαν ορισμένοι τομείς της βιομηχανίας, όπως η κλωστοϋφαντουργία βαμβακερών και πλεκτών, η ταπητουργία, η υφαντουργία, η μεταξουργία, η μεταλλουργία, η χρυσοχοΐα, η αλευροβιομηχανία, οι βιομηχανίες οικοδομικών υλικών, ιματισμού και ειδών διατροφής, η βυρσοδεψία και η παραγωγή πλαστικών**. Στην προσπάθεια αυτή, όπως προαναφέρθηκε, συνέβαλαν αποφασιστικά και αρκετοί πρόσφυγες επιχειρηματίες, που ίδρυσαν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της ειδικότητάς τους, που εξελίχτηκαν με τον καιρό στις μεγαλύτερες της Ελλάδας (economia, 31.8.2022).

Η εγκατάσταση των προσφύγων συνέβαλε επίσης στη δημιουργία μικρών βιοτεχνικών μονάδων και στη μεγάλη ανάπτυξη της οικοτεχνίας. Αποφασιστική επίδραση άσκησε και η ένταξη των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό, συχνά ως «αρχηγοί» οικογενειών, αφού στον προσφυγικό πληθυσμό σημαντικός αριθμός γυναικών ήταν χήρες ή ορφανές.

Συμπερασματικά, παρατηρείται μία αξιόλογη ώθηση στην οικονομία, που στερείται όμως αλματώδους ανάπτυξης, για την οποία θα έπρεπε να συντρέχουν πολλές και διαφορετικές προϋποθέσεις, όχι μόνο στην εσωτερική οικονομική, πολιτική σκηνή, αλλά και στη διεθνή οικονομική συγκυρία. (Κωστής, 1992).

3.1. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ

3.1.1 Η Υφαντουργία της Νέας Ιωνίας

Η ανάπτυξη στην υφαντουργία και την ταπητουργία συντελέστηκε αμέσως μετά τον ερχομό των προσφύγων στην σημερινή περιοχή της Νέας Ιωνίας, στην τότε επονομαζόμενη συνοικία των «Ποδαράδων». Οι πρόσφυγες, ως άλλοι «μύστες» της συγκεκριμένης τέχνης μπόλιασαν την οικονομία της Ελλάδας, δημιουργώντας μια κολοσσιαία βιομηχανική ανάπτυξη σε τέτοιο σημείο που η περιοχή δίπλα από την

εριοργία του εργοστασίου «Τρία Άλφα» είχε επονομαστεί το «Μάντσεστερ της Ελλάδας».

Αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, οι πρώτοι πρόσφυγες που ήρθαν, είχαν επικεφαλής τον Πάπα-Ιωακείμ Πεσματζόγλου και ήταν οι λεγόμενοι Σπαρταλήδες. Τακτοποιήθηκαν σχεδόν όλοι στην περιοχή που ονομαζόταν «Ποδαράδες». Προέρχονταν από την Σπάρτη της Πισιδίας, μια περιοχή 300 χιλιάμετρα ανατολικά της Σμύρνης. **Επέλεξαν αυτή την περιοχή γιατί υπήρχαν εδώ πολλά νερά, κάτι που θα τους βοηθούσε στην ανάπτυξη της ταπητουργίας.** Έτσι στις 30 Ιουνίου του 1923 έβαλαν το θεμέλιο λίθο της πόλης, παρουσία του αρχηγού της επανάστασης Νικολάου Πλαστήρα. Μερικούς μήνες αργότερα στις 9 Δεκεμβρίου, έκτισαν 400 δωμάτια και γίνονται τα εγκαίνια της πόλης, του συνοικισμού της Ιωνίας. Αργότερα πήρε το πρόθεμα και έγινε Νέα Ιωνία».

Αργότερα, το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων έδωσε τη δυνατότητα στέγασης, προσφέροντας δωρεάν οικόπεδα, τα περισσότερα στην περιοχή της Ελευθερούπολης. Αλλά είχαν την υποχρέωση να απασχολήσουν εργάτες από την περιοχή, για να φτιάξουν τα εργοστάσια, και μετά να τούς πάρουν ως έμπειρους τεχνίτες στα εργοστάσια. Αφότου δημιουργήθηκαν και καθώς η ανάγκη και η ζήτηση των χαλιών στο εξωτερικό ήταν πρωτοφανής, δημιούργησαν, οι Ιωνιώτικες εταιρείες, υποκαταστήματα ακόμη και στην Αμερική για να αντιμετωπίσουν την μεγάλη ζήτηση που υπήρχε.



Εικόνα 1: Ελληνική ταπητουργία Α.Ε.

Είναι αλήθεια ότι με τον τρόπο αυτό αναπτύχθηκε ένας υγιής ανταγωνισμός που βοήθησε στην ανάπτυξη δεκάδων μεγάλων εργοστασίων, και εκατοντάδων μικρών στην ευρύτερη περιοχή. Λέγεται ότι υπήρξε ένας βιομηχανικός και εμπορικός

οργασμός, που βοήθησε και έδωσε ψωμί σε εκατοντάδες χιλιάδες οικογένειες, να εργαστούν και να προκόψουν.

Ο Θόδωρος Μαυρομμάτης που εργάστηκε στο εργοστάσιο Μουταλάσκη θεωρεί ότι την περίοδο που ήταν ενεργές όλες οι βιοτεχνίες, η περιοχή έσφυζε από ζωή. «Οι άνθρωποι σαν ποτάμια που ανέβαιναν και κατέβαιναν καθημερινά». Και μαζί με τα εργοστάσια δούλευαν και άλλες επιχειρήσεις συνυφασμένες με το ύφασμα. Βαφεία, έμποροι, ραφτάδες.

Υπάρχουν τέσσερα μεγαλοπρεπή ρολόγια στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, στην Ελευθερούπολη, της Νέας Ιωνίας Αττικής. Αυτά είναι κάποια από τα πολλά αποτυπώματα στο προσφυγικό παρελθόν της πάλαι ποτέ, ένδοξης βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης. Λόγω της εποχής, ήταν σχεδόν αδύνατον οι εργάτες και οι εργάτριες να διαθέτουν ρολόγια χειρός. Έτσι οι τεράστιοι ωροδείκτες της εκκλησίας φαίνονταν από όλα τα χαμηλά προσφυγικά σπιτάκια και ο ήχος της καμπάνας κάθε μισάωρο προσδιόριζε πότε θα ξεκινούσαν να ανεβαίνουν μαζικά οι εργάτες στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας. Εκεί εργάζονταν στην συντριπτική πλειοψηφία τους, οι κάτοικοι της περιοχής. Τα ρολόγια του Αγίου Γεωργίου, εξηγεί ο κ. Λουκάς Χριστοδούλου, Πρόεδρος του Κέντρου Σπουδής και ανάπτυξης του μικρασιατικού πολιτισμού, ήταν δώρο των αδελφών Σινάνογλου το 1951. Αυτό συνέβη για να διευκολύνει τους εργάτες.

Ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης ήταν φρενήρης. Καθοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη της υφαντουργίας στην περιοχή, υπήρξαν τα υδάτινα ρεύματα του Ποδονίφτη και των παραποτάμων του, η επικοινωνία με το κέντρο και η εγγύτητα της περιοχής με τα κέντρα παραγωγής πρώτων υλών, μαλλί, βαμβάκι και μετάξι.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, αλλά, κυρίως γιατί αποτέλεσε τη μήτρα για τη γέννηση της βιομηχανίας στη Ν. Ιωνία παρουσιάζει η επιχείρηση των αδελφών Κυρκίνη. Είχε ταχύτατη ανάπτυξη και το 1919 έγινε ανώνυμη Εταιρεία με την επωνυμία «**Α.Ε. Ελληνική Εριουργία**». Ο δαιμόνιος και διορατικός Νικόλαος Κυρκίνης είναι εκείνος που έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Ν. Ιωνία, πριν την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή.



Εικόνα 2: Βαμβακουργία

Στους έρημους, την εποχή εκείνη, **Ποδαράδες** κατά μήκος του ρέματος του Περσού ποταμού και της αμαξιτής οδού προς Ηράκλειο εγκατέστησε, το 1919, το πλυντήριο-βαφείο της Ελληνικής Εριουργίας. Αμέσως μετά ίδρυσε εργοστάσιο Μεταξουργίας. Ανάμεσα στα 1919 και 1926 ο **Κυρκίνης δημιούργησε στη Ν. Ιωνία μια κολοσσιαία βιομηχανική εγκατάσταση** με εργοστάσια Μεταξουργίας, Ηλεκτροβιομηχανικής, Κοπής και Ραφής, Βαμβακουργίας, Ταπητουργίας και συγκρότημα Εργατικών Κατοικιών. Το όραμά του για τη δημιουργία του «Μικρού Μάντσεστερ της Ελλάδος» πραγματοποιήθηκε με την συγχώνευση, το 1926, της «Ελληνικής Μεταξουργίας Α.Ε.» και της «Ηλεκτροβιομηχανικής Α.Ε.» με την αδελφή επιχείρηση της «Α.Ε. Ελληνικής Εριουργίας» στα Πατήσια και τη συγκρότηση της κολοσσιαίας εταιρείας «Ελληνική Εριουργία Α.Ε.».

Το 1929, στο Βιομηχανικό Οικόπεδο 62β της Βιομηχανικής Περιοχής Ελευθερούπολης της Νέας Ιωνίας **ιδρύεται η υφαντουργία ΣΙΝΑΝΟΓΛΟΥ (Μουταλάσκη)**. Περικλείεται μεταξύ των οδών Φιλικής Εταιρείας, Μυστρά, Φιλελλήνων και Κυδωνιών. Αυτό έγινε από τους αδελφούς Σινάν, Ιωάννη και Θεολόγο Σινάνογλου. **Το εμβληματικότερο, ίσως εργοστάσιο παραγωγής υφασμάτων «κάμποτ» της περιοχής, με σήμα τον χαρακτηριστικό ταύρο.**



Εικόνα 3: Ανώνυμη Υφαντουργική Εταιρεία «Μουταλάσκη»

Τα άλλα μεγάλα εργοστάσια στην περιοχή ήταν, το εργοστάσιο των Εφραίμογλου-Στύλογλου «Τρία Άλφα», που λεγόταν αρχικά “Στερλίνα”.



Εικόνα 4: Εριουργία «3 Άλφα»

Υπήρχε μία **πληθώρα εργοστασίων**. Το εργοστάσιο των **Σπαρταλήδων** που άρχισε να λειτουργεί το 1927 και παρήγαγε τα **διάσημα κασμήρια 3Α** που θεωρούνταν εφάμιλλα των σκωτσέζικων. Ήταν η **“Ελληνίς”** μια βιομηχανική μονάδα, που ωστόσο κατεδαφιστεί, πριν από λίγα χρόνια, διατηρούσε την περίφημη οδοντωτή στέγη της αλλά και οι βιομηχανίες **“Νίκη”** του Σαραντόπουλου, η **“Ελληνική Μεταξουργία**

Αφροδίτη'” κι ακόμη εργοστάσια πολύ κοντά στα όρια με τη Νέα Φιλαδέλφεια: “Μπριτάνια” και “Εσπερος” (<https://www.cleaningfed.gr>, 30.09.2019).



Εικόνα 5: Υφαντουργία «Μπριτάννια»

Η πρώτη ωστόσο κάμψη αρχίζει να φαίνεται αμέσως μετά τον πόλεμο. Πολλοί εργάτες απομακρύνθηκαν από τις μεγάλες βιομηχανίες. Άλλοι έχασαν τη ζωή τους και άλλοι εκτοπίστηκαν για πολιτικούς λόγους. **Μετά το '50 πολλοί εργάτες από τα χωριά μεταφέρθηκαν στις μεγαλουπόλεις, κατά το λεγόμενο αστικό κύμα.** Αυτό συνέβη για να βρουν δουλειά. Όλοι αυτοί περιβάλλουν την αυξανόμενη, για την εποχή, υφαντουργία και **δημιουργούνται νέα εργοστάσια, νέες μικρές βιοτεχνίες.** Από την ραγδαία αύξηση των εργοστασίων δημιουργήθηκε πρόβλημα στους ανθρώπους να προσεγγίσουν τα εργοστάσια. Μάλιστα είχαν μονοδρομήσει κάποιους δρόμους στην Ελευθερούπολη. Από την μια κατέβαιναν οι εργάτες που είχαν τελειώσει την εργασία τους και από την άλλη να ανέβαιναν οι εργάτες. Ένα από τα ελάχιστα υφαντήρια που έχουν απομείνει στο χώρο είναι αυτό της οικογένειας Μαυρομμάτη. «Κάποτε ολόκληρη η Νέα Ιωνία είχε έναν αργαλειό μέσα σε κάθε σπίτι», μας λέει ο Γιώργος Μαυρομμάτης. «Οι Μικρασιάτες που είχαν έρθει από τις πατρίδες τους, οι παππούδες μας, οι φίλοι ή οι γονείς φίλων μας είχαν από έναν».

Ο κ. Γιώργος Σταμούλης, ένας από τους ελάχιστους μηχανικούς που παραμένουν στο χώρο και τον αποκαλούν «γιατρό των αργαλειών» αναφέρει:

«Ξεκίνησα από την Πειραιϊκή-Πατραϊκή και έκτοτε σχεδόν στο 90% των υφαντηρίων της Νέας Ιωνίας έχω βιδώσει έστω μια βίδα «Τώρα έχουν μείνει ελάχιστα υφαντήρια και απλά για να υπάρχει ζωντανή, η ιστορία. **Κάποτε η κλωστοϋφαντουργία ήταν η βαριά μας βιομηχανία, τώρα έχουν μείνει τα καφενεία**» τονίζει συγκινημένος.

3.1.2 Τα Ελληνικά Υφαντήρια «Σικιαρίδη»

Αναμφίβολα, η υφαντουργία αποτελεί έναν σημαντικό τομέα της οικονομίας που οι Μικρασιάτες πρόσφυγες έφεραν μαζί τους στην Ελλάδα και μεγαλούργησαν.

Μια άλλη μελέτη περίπτωσης σχετικά με τη συνεισφορά των Μικρασιατών Προσφύγων στην οικονομία της Ελλάδας αποτελεί **η ιστορία του εργοστασίου «Ελληνικά Υφαντήρια»**, που εγκαταστάθηκε στην Αθήνα στα μέσα της δεκαετίας του 1920, ξεκινώντας από την Ανατολική Καππαδοκία και με σταθμούς στην Κωνσταντινούπολη και στη Βηρυττό. Αυτά ιδρύθηκαν από τις **οικογένειες Σικιαρίδη, και Αμπαζόγλου**, που, δεμένες με δεσμούς γάμου, δημιούργησαν μια από τις πιο θρυλικές εριουργίες στον χώρο.

Η Ελισάβετ και ο Σίμος Σικαρίδης, απόγονοι της οικογένειας Σικιαρίδη, αναφέρουν ότι πριν το 1924, οι δουλειές απλώνονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Δύση, από όπου αγοράζονταν τα υφάσματα. Οι Αμπαζόγλου είχαν μεγάλη δράση ως έμποροι σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη. Διαθέτουν το μέγαρο Cercle d'Orient και το Cinema Emek στο Πέραν, καθώς και ακίνητα στην Πρίγκηπο. Οι Σικιαρίδηδες αναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα μέσα στην Ανατολία και τη Βηρυττό, τα δίκτυα της εποχής είναι πυκνά. Αλλά όταν οι οικογένειες Σικιαρίδη και Αμπαζόγλου αποφασίζουν να εγκατασταθούν στην Αθήνα, γεννιέται η **ιδέα της παραγωγής μαλλιού για την κατασκευή υφασμάτων**. Είναι η στιγμή που **τα «Ελληνικά Υφαντήρια» συνδράμουν στην εκβιομηχάνιση της χώρας**. Όταν λοιπόν έρχονται στην Αθήνα, αγοράζουν οικόπεδα στην Πειραιώς. Σε μερικά χτίζουν το εργοστάσιο και την κατοικία τους και τα άλλα τα πωλούν σε άλλες βιομηχανίες. Επιπλέον, ιδρύουν το **Σικιαρίδειο Ιδρυμα**, με στόχο αρχικά να περιθάλπει παιδιά που έπασχαν από τράχωμα, αλλά λόγω πολέμου αυτό δεν έγινε. Μεταπολεμικά και έως το 1971, το Ιδρυμα προστατεύει παιδιά που κινδυνεύουν από φυματίωση. Η οικογένεια επενδύει και στο κέντρο της Αθήνας και χτίζει το πρωτοποριακό «REX». Στη Βηρυττό ιδρύεται το 1951 η Ελληνική Κοινοτική Σχολή Αναστασία Σικιαρίδου.

Δυστυχώς, παρά το rebranding σε «Αγγλοελληνική Εριουργία Α.Ε.», **το εργοστάσιο σταδιακά χάνει τον βηματισμό του στην αγορά**, το άνοιγμα στο prêt-à-

porter αποτυγχάνει και το 1981 έρχεται η **πτώχευση**. Χάρη στον Νίκο Κεσσανλή, που αναζητούσε χώρο για την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, ο χώρος διασώζεται, αγοράζεται από το κράτος και από το 1992 στεγάζει τη Σχολή. «Δεν έμεινε σχεδόν τίποτε από την ιστορία της οικογένειας», λέει η Ελισάβετ Σικιαρίδη. «Αλλά ο χώρος έχει βρει την ιδανική λειτουργία». Μάλιστα, η ιστορία της οικογένειας Σικιαρίδη περιγράφεται σε ένα ντοκιμαντέρ διάρκειας 18 λεπτών, υπό τον τίτλο «Fabric» και προβλήθηκε στο πλαίσιο της «documenta», στον χώρο της Παλιάς Βιβλιοθήκης της ΑΣΚΤ (Πειραιώς 256) και συνοδεύτηκε από μια μικρή έκθεση.

Είναι ο κύκλος ζωής των «Ελληνικών Υφαντηρίων», αλλά παράλληλα είναι μία ιστορία του μεγάλου επιχειρηματικού κάδρου μέσα στο οποίο δρούσαν οι αστοί υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι η εστίαση στον ρόλο της Αθήνας μετά το 1922 και την εκβιομηχάνιση με τα πολλά εργατικά χέρια των προσφύγων, είναι η κοινωνική ανταπόδοση των παλαιών αστών, είναι, τέλος, το εργασιακό ήθος. «Ομόνοια, Πίστις, Εργασία», διαβάζουμε σε ένα μαρμαρόγλυπτο ρητό που διασώζεται ακόμη στα ερείπια της ΑΣΚΤ. (Βατόπουλος,, Η Καθημερινή, 28.04.2017).



Εικόνα 6: Στη Βηρυτό ιδρύθηκε μετά τον πόλεμο η Ελληνική Κοινοτική Σχολή Αναστασία Σικιαρίδου. Η οικογένεια Σικιαρίδη είχε παραδοσιακή σχέση με τα μεγάλα κέντρα της Ανατολής. Στη δεκαετία του '20 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.

3.2. Η ΤΑΠΗΤΟΥΡΓΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας έφεραν μαζί τους την τέχνη της υφαντουργίας και ταυτόχρονα της ταπητουργίας. Η ταπητουργική παραγωγή ήταν τόσο προσοδοφόρα, ώστε το 1927 καταρτίστηκε σχέδιο νόμου για τη σύσταση Ελληνικής Ταπητουργικής Προνομιούχου Εταιρείας με στόχο την κεντρική προώθηση εξαγωγών των ελληνικών χαλιών.

Ο Χάρης Καχραμάνης (Καχραμάνογλου), ο ποιητής των χαλιών, όπως τον έλεγαν, και γόνος ονομαστής οικογένειας ταπητουργών από τη Σπάρτη (Isparta) της Μικράς Ασίας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η πόλη του υπήρξε ένα από τα πιο φημισμένα ταπητουργικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Τα θυμάμαι όλα. Χαλιά χάμω, χαλιά στους τοίχους, στις πόρτες, στα παράθυρα χαλιά».



Εικόνα 7: Χαλί μενταγιόν. Χαρακτηριστικός τύπος ανανεωμένου σχεδίου τύπου Σπάρτα (Isparta) του Χάρη Καχραμάνου (φωτογραφία από το βιβλίο του Χ. Καχραμάνου «Η ιστορία του χαλιού»).

Η αρχαιολόγος Όλγα Δακουρά-Βογιατζόγλου στην έρευνά της για τη Σπάρτη της Μικράς Ασίας περιγράφει ότι η **Σπαρταλιά Πολυτίμη Κιουρτσόγλου δίδαξε για πρώτη φορά την τέχνη του χαλιού στις κοπέλες της Σπάρτης**, με τέτοια ικανότητα, που παρασημοφορήθηκε από τον σουλτάνο. Η Κιουρτσόγλου ήταν η δασκάλα επίσης της Κατίνας Στύλογλου, αδερφής του Ιορδάνη, νεωτεριστή αυτής της τέχνης, η οποία

ξεκινώντας από τη νομαδική παράδοση των τουρκικών φυλών καλλιιεργήθηκε από τους χριστιανούς κατοίκους της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα της Πισιδίας κι έγινε στην πορεία οικονομικός κλάδος με σοβαρή εξαγωγική δραστηριότητα.

Η εγγονή του Ιορδάνη, **Τατιάνα Στύλογλου**, ανακαλώντας με συγκίνηση τη διορατικότητα, την ευρυμάθεια και τις καλλιτεχνικές ανησυχίες του παππού της, διηγείται ότι: **«Ο παππούς μου ο Ιορδάνης είχε εφεύρει τον τρόπο να εφαρμόζονται τα περίπλοκα σχέδια των μικρασιατικών χαλιών σε χιλιοστομετρικό χαρτί (μιλμετρικό)»**, «Στην Ευρώπη και την Αμερική ήθελαν περίτεχνα σχέδια για τα χαλιά τους. Σχεδίασε λοιπόν και μπόρεσε να τα καταγράψει στο χαρτί, με λίγα λόγια να τα τυποποιήσει, ώστε να τα “διαβάζουν” σωστά οι υφάντρες», προσθέτει. Έτσι, χάρη στο ταλέντο, στην ιδιαίτερη αισθητική και το επιχειρηματικό πνεύμα των Σπαρταλίδων ταπητουργών – **η εμπορία των χαλιών ήταν κατά κύριο λόγο στα χέρια των Ελληνορθόδοξων σε όλη τη Μικρασία– έγιναν γνωστά διεθνώς τα «Σπάρτα»** (τουρκικά: Σπάρτα Χαλισί) για την τεχνική της ύφανσης, τη μορφή των σχεδίων και τον συνδυασμό των χρωμάτων. Η Oriental Carpet Manufacturers, που μεσουρανούσε στην αγορά της Σμύρνης στις αρχές του 20ού αιώνα, επένδυσε στις **σπαρταλίδικες δημιουργίες**, προσφέροντας έτοιμες πρώτες ύλες, βαμμένα νήματα και τεχνική υποστήριξη. Η δουλειά γινόταν κυρίως στα σπίτια από γυναίκες που εργάζονταν κάτω από την εποπτεία ανδρών επιστατών. Στη Σπάρτη το 1919 η **Oriental Carpet** πλήρωνε τις υφάντρες του αργαλειού των χαλιών έναν παρά για 60 κόμπους ή 4 πιάστρα για 7-9 ώρες εργασίας και για 10.000 κόμπους.

Γυναίκες ήταν και πάλι η πλειονότητα του εργατικού δυναμικού, που μετά την Καταστροφή έβαλε τη βάση για το προσφυγικό «θαύμα» της ταπητουργίας και της υφαντουργίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. «Γενικά πεπειραμένες εργάτριες με γρήγορο και σταθερό χέρι, με τις πιο ειδικευμένες να δένουν έως 20.000 κόμπους την ημέρα», ανέφερε τότε η Κοινωνία των Εθνών. Προφανώς η εποχή είχε αλλάξει, οι άνθρωποι ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους και η ιστορία επέβαλε νέες συνθήκες ζωής στους πρόσφυγες. Στα λιμάνια της νέας τους πατρίδας οι εμποροβιοτέχνες της Μικρασίας αναζητούσαν τρόπο να ριζώσουν και να δουλέψουν για να κάνουν μια καινούργια αρχή. **Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων το 1924 παραχώρησε οικόπεδα με τον όρο να ανοικοδομηθούν βιοτεχνίες και βιομηχανίες μέσα σε δύο χρόνια.** Τα οικόπεδα αυτά βρίσκονταν στη Νίκαια, στον Υμηττό, στον Βύρωνα και τα περισσότερα στη Νέα Ιωνία.

Το 1927 ο κλάδος απασχολούσε στη Νέα Ιωνία 1.233 εργάτριες – Οι πιο ειδικευμένες έδεναν έως και 20.000 κόμπους την ημέρα.

Όπως λέει η ιστορικός Αφροδίτη Καμάρα σχετικά με την ανάπτυξη της ελληνικής ταπητουργίας και υφαντουργίας, **η επιλογή δεν ήταν τυχαία: η Ελευθερούπολη**, όπως αποκαλούνταν τότε, ή οι Ποδαράδες, όπως ήταν γνωστότερη στο ευρύ κοινό, ήταν μια **περιοχή κατάλληλη για υφαντουργική και ταπητουργική δραστηριότητα εξαιτίας του ρέματος του Ποδονίφτη**, στα καθαρά νερά του οποίου γινόταν η πλύση των νημάτων και των χαλιών.

Στους Ποδαράδες οι πρώτες ταπητουργίες ήταν μικρές βιοτεχνίες, μετεξέλιξη των οικοτεχνιών της Μικράς Ασίας. Με τον κλάδο αυτό ασχολήθηκαν κυρίως οι Σπαρταλήδες, όπως οι Δουρμούσογλου, οι Μποσταντζόγλου και άλλοι. Συγκρότησαν μάλιστα το 1924 και τον Ταπητουργικό Συνεταιρισμό Σπάρτης Πισιδίας Π.Ε., προκειμένου να διεκδικήσουν ευνοϊκούς όρους χρηματοδότησης. Και άλλοι οίκοι, όπως του Σπάρταλη, άρχισαν εξαγωγική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν τα αρχεία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος. Με μεικτά κεφάλαια Ελλήνων και προσφύγων ιδρύθηκε σύντομα η Ελληνική Ταπητουργία και η Ανατολική Ταπητουργία. Συνολικά, το 1927 ο κλάδος της ταπητουργίας απασχολούσε στη Νέα Ιωνία 1.233 εργάτριες και αρκετές ακόμη γυναίκες που εργάζονταν σε οικιακούς αργαλειούς.

Ανάλογη ήταν και η **ταπητουργική εξέλιξη στη Θεσσαλονίκη**, όπου συστάθηκε η εταιρεία Ηνωμένοι Βιομήχανοι Ταπήτων Ανατολής, με επικεφαλής τους πρωτεργάτες της ταπητουργίας **στη Σπάρτη** Πισιδίας, Πρόδρομο Γρηγοριάδη και Δαμιανό Στύλογλου.

Η νοοτροπία που επικρατούσε εκείνη την εποχή διαφαίνεται από τη **μαρτυρία της Δέσποινας Βενετσανοπούλου**: «Όταν τελειώσαμε το δημοτικό είχαμε το χαρτί στο χέρι. Θυμάμαι τη μάνα μου που μου έλεγε: «Τι θα τα κάνεις εσύ τα γράμματα;». Εγώ ήθελα να πάω παραπέρα. «Οι γυναίκες τι θα τα κάνουν τα γράμματα;». Και πολύ γρήγορα μπήκα σε ένα εργοστάσιο, γιατί στη Νέα Ιωνία όπου περπάταγες άκουγες παντού το ντάκα-ντούκου από τα αργαλεία» (μαρτυρία της Δέσποινας Βενετσανοπούλου, από το βιβλίο «Η Νέα Ιωνία στον Μεσοπόλεμο, 1922-1941»).

Η έρευνα του 1927 κατέγραψε πως από τις εργάτριες της ταπητουργίας το 50% ήταν κάτω των 18 ετών και το 50% από 18 έως 50 χρόνων. **Τα εργατικά χέρια ήταν φθηνά**, κάτι που επέτρεψε να αναπτυχθεί ραγδαία η ταπητουργία, αλλά από την άλλη πλευρά αυτές οι βιοτεχνίες πρόσφεραν στους εργαζομένους μια **αίσθηση οικογενείας**.

Η ταπητουργική παραγωγή θεωρήθηκε τόσο ελπιδοφόρα για την ελληνική οικονομία, ώστε το 1927 καταρτίστηκε σχέδιο νόμου για τη σύσταση Ελληνικής Ταπητουργικής Προνομιούχου Εταιρείας με στόχο την κεντρική προώθηση εξαγωγών των ελληνικών χαλιών για να εξαλειφθούν μεσάζοντες, οι οποίοι συχνά μάλιστα βάφτιζαν τα ελληνικά χαλιά ως «περσικά» ή «τουρκικά». **Δυστυχώς, το κραχ της Αμερικής το 1929 έβαλε τέλος στην εξαγωγική δραστηριότητα των Ελλήνων ταπητουργών**, οδηγώντας τις περισσότερες ταπητουργίες σε κλείσιμο ή στον μετασχηματισμό τους σε υφαντουργίες.

(Η Καθημερινή, 12.09.2022).



Εικόνα 8: Συγκέντρωση εργατών του εργοστασίου της υφαντουργίας «Μουταλάσκη». Η ταπητουργική παραγωγή ήταν τόσο ελπιδοφόρα, ώστε το 1927 καταρτίστηκε σχέδιο νόμου για τη σύσταση Ελληνικής Ταπητουργικής Προνομιούχου Εταιρείας με στόχο την κεντρική προώθηση εξαγωγών των ελληνικών χαλιών. Φωτ.:ΚΕΝΤΡΟ ΣΠΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΔΗΜΟΥ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ

3.3. ΝΗΜΑΤΟΥΡΓΙΑ «ΜΕΝΤΗΣ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ», ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΙΑ

Η μεταξουργία είναι μια αρχαία τέχνη που άνθισε στα τέλη του 18^{ου} με αρχές 19^{ου} αιώνα στην ελληνική επικράτεια, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, και αργότερα ευεργετήθηκε με την τεχνογνωσία των Μικρασιατών προσφύγων.

Η βιοτεχνική και εμπορική επιχείρηση ΜΕΝΤΗΣ, η παλαιότερη εν λειτουργία στη χώρα μας στον κλάδο της νηματοουργίας, ιδρύθηκε το 1867 στο Ναύπλιο, από τον καζάζη (μεταξουργό) Σπύρο Γ. Μέντη. Σύντομα μεταφέρθηκε στην Αθήνα και εξελίχθηκε στη σημαντικότερη βιοτεχνία ειδών *passementerie* στην Ελλάδα.



Εικόνα 9: Το κατάστημα ΜΕΝΤΗΣ

Το πρώτο κατάστημα άνοιξε στην οδό Μητροπόλεως, ενώ το πρώτο εργαστήριο, που περιλαμβάνει νηματοργείο, μεταξουργείο, υφαντήριο και βαφείο στην οδό Κηρυκείου, στο Μοναστηράκι.

Πελάτες της βιοτεχνίας ήταν μεταξύ άλλων το Προεδρικό Μέγαρο και η Προεδρική Φρουρά (Εύζωνες), η Λυρική Σκηνή, Το Εθνικό Θέατρο, τα Λύκεια των Ελληνίδων, οίκοι μόδας (Τσοπανέλης, Τσούχλου, Τσεκλένης και ο Marc Bohan του Οίκου Dior στο Παρίσι), καθώς και ο ελληνικός στρατός. Προϊόντα της υπάρχουν στα περισσότερα ελληνικά σπίτια, σε ενδυματολογικά και λαογραφικά μουσεία, σε βεστιάρια θεατρικών οργανισμών και χορευτικών συλλόγων.

Τη δεκαετία του 1880, το κατάστημα μεταφέρεται στη πλατεία Καπνικαρέας (Ερμού 53 και Καπνικαρέας), όπου εργάζεται όλη η οικογένεια (ο ιδρυτής και τα τέσσερα παιδιά του: Γεώργιος, Δημήτριος, Αναστασία και Όθων), ενώ

παράλληλα διατηρείται κουκουλόσπιτο για την παραγωγή της πρώτης ύλης στην περιοχή του Μετσ.

Τα χρόνια εκείνα, το κέντρο των μεταξουργών ήταν η πλατεία **Καπνικαρέας**. Ο διαβάτης περνώντας από εκεί έβλεπε τα μεγάλα καζάνια που μέσα έβαφαν τα νήματα, τα οποία έπλεναν στην πηγή της Καλλιρρόης (εκβολές Ιλισού) και ύστερα τα τέντωναν στους Στύλους του Ολυπίου Διός.



Εικόνα 10: Οικογένεια Μέντη & το κατάστημα στην οδό Ευαγγελιστρίας 29



Εικόνα 11: Οι μηχανές της βιομηχανίας MENTHΣ



Εικόνα 12: Καρουλίστρα γαλλικής κατασκευής με ιταλικό κινητήρα (1915)

Η δεκαετία του 1970 θεωρείται η χρυσή εποχή για τη βιοτεχνία της μεταξουργίας, η οποία επεκτείνεται και σε άλλες γειτονιές (Παγκράτι, Πειραιάς), αλλά και στη Θεσσαλονίκη. Ακόμη και ο Σάχης της Περσίας είχε ζητήσει, το 1970, να εφοδιαστεί με 3000 φούντες και χιλιόμετρα χρυσών κορδονιών για τον εορτασμό των 2500 χρόνων της Περσέπολης.

Ωστόσο, οι πολλαπλές μετακομίσεις του καταστήματος «MENTHΣ» συνεχίζονται και στη δεκαετία του 2000. Το 2005 μεταφέρεται στην οδό Ρόμβης 18, όπου παρέμεινε μέχρι το οριστικό κλείσιμό της, λόγω αδυναμίας να ανταπεξέλθει στην οικονομική κρίση και στον ανταγωνισμό των εισαγόμενων προϊόντων, ενώ η βιοτεχνία εγκαθίσταται στο ακίνητο της οδού Πολυφήμου 6, στα Πετράλωνα, ως Μουσείο (Μουσείο ΝΗ.Μ.Α. Νηματουργία Μέντη – Αντωνόπουλου, με το Α να παραπέμπει στη δωρεά της οικογένειας Αντωνόπουλου, που εκτίθεται στο παρακείμενο κτίριο).



Εικόνα 13: Προϊόντα passementerie



Εικόνα 14: Ο χώρος του Μουσείου ΝΗ.Μ.Α.

Οι «Μέντης-Αντωνόπουλος», είναι δύο ιστορικές οικογενειακές επιχειρήσεις με σημαντικό αποτύπωμα στον χώρο της νηματουργίας. Κατάφεραν να γλυτώσουν από τον αφανισμό που προκάλεσε η λαίλαπα της οικονομικής κρίσης, μετατράπηκαν σε χώρο πολιτισμού και από το 2012 συγκατοικούν στα Πετράλωνα, αποτελώντας παράρτημα του Μουσείου Μπενάκη και πρώτο επιχειρηματικό και διαδραστικό μουσείο της χώρας. Σκοπός του είναι η διάσωση, προβολή και αξιοποίηση των παραδοσιακών τεχνικών της μεταξουργίας. Φέτος (2023), το Μουσείο Μπενάκη / Νηματουργία Μέντης – Αντωνόπουλος (ΝΗ.Μ.Α.) γιορτάζει τα 10 χρόνια λειτουργίας του.



Εικόνα 15: Αργαλειός Ζακάρ, 1838 - Δωρεά Αντωνόπουλου

Αξίζει όμως να αναφερθεί πώς δημιουργήθηκε το παρόν Μουσείο και να γίνει αντιληπτό «ό,τι στη ζωή τίποτα δεν είναι τυχαίο». Ο πραγματικός «σωτήρας» της βιοτεχνίας «MENTH» είναι η εθνολόγος κυρία Βιργινία Ματσέλη, που τότε ήταν προϊσταμένη στη Διεύθυνση Νεότερου Πολιτισμού του ΥΠ.ΠΟ.Α. Εκείνη παρατηρώντας με θλίψη την αγορά να βουλιάζει, τα μικρά μαγαζιά του λιανικού εμπορίου του κέντρου της πόλης, το ένα μετά το άλλο, να βάζουν λουκέτο και τα παραδοσιακά επαγγέλματα να εξαφανίζονται, λόγω της οικονομικής κρίσης, αποφάσισε το 2011 την καταγραφή όλων αυτών, στην προσπάθειά της να διασώσει την ιστορική μνήμη τους. Βλέποντας μια μέρα από το παράθυρο του γραφείου της κιβώτια γεμάτα από προϊόντα της νηματουργίας Μέντη (τρέσες, νήματα, κλωστές, κορδόνια, φούντες, σιρίτια κ.ά.), που περίμεναν τον γύφτο να τα μαζέψει και να τα πουλήσει στο παζάρι, επειδή η βιοτεχνία κατέβαζε, οριστικά, ρολά, ένιωσε τη γη να φεύγει κάτω από τα πόδια της, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά.

Αλλά ας ενσκήψουμε στην **καταγωγή της κ. Ματσέλη**. Η σχέση της με τη μεταξουργία άρχιζε πολλά χρόνια πριν, από τους προπαππούδες της, οι οποίοι ήταν μεταξουργοί στην Προύσα της Μικράς Ασίας και έκαναν εξαγωγές μεταξωτών μέχρι τη Μασσαλία. Με το ίδιο αντικείμενο είχε ασχοληθεί και ο παππούς της, αλλά και οι γονείς της, με αποτέλεσμα η μεταξουργία να είναι στα γονιδιαία της και στα παιδικά της βιώματα.



Εικόνα 16: Δημοσιεύματα στον ξένο τύπο για το ΝΗ.Μ.Α. Στη φωτογραφία η κα Ματσέλη

Γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Νέα Κίο (χωριό Μικρασιατών προσφύγων) της Αργολίδας και εκτός από τις ιστορίες που άκουγε για τα ξακουστά σε όλο τον κόσμο μεταξωτά της Ιωνίας και της Προύσας, αυτή που την σημάδεψε περισσότερο και είναι ανεξίτηλα χαραγμένη στη μνήμη της είναι η ιστορία της επιστάτισσας του σχολείου της Νέας Κίου, της κ. Κατίνας.

Εκείνη η γυναίκα το μόνο που έσωσε όταν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον τόπο της, μετά την καταστροφή, ήταν κουκουλόσπορο που έβαλε μέσα σ' ένα σακουλάκι και το έκρυψε στον κόρφο της. Σημειωτέον ότι η Κίος ήταν μεγάλο κέντρο μεταξουργίας, πασίγνωστη για την άριστη ποιότητα του κουκουλόσπουρου που παρήγαγε. Ο κουκουλόσπορος παρέμεινε ζωντανός και με τον ερχομό της στην Νέα Κίο, η κα Κατίνα, με επιμονή και υπομονή, έφτιαξε ένα κουκουλόσπιτο μέσα στο σχολείο όπου εργαζόταν, μαθαίνοντας στα παιδιά να ακούνε τη μουσική των

μεταξοσκωλήκων. Αυτός ήταν, όπως έλεγε, **ο τρόπος για να τούς διηγείται αργότερα την ιστορία και τη ζωή των παππούδων της στη Μικρά Ασία.**

Έτσι και η τότε μαθήτριά του δημοτικού, η κυρία Ματσέλη, είχε **ένα ερέθισμα** παραπάνω και θυμάται τον εαυτό της παιδί να 'χει ένα κουτάκι με κουκούλια μεταξοσκώληκα και να ψάχνει να βρει φύλλα να τούς ταΐσει. Με τα χρόνια στην περιοχή **δημιουργήθηκε το πρώτο εργοστάσιο μεταξουργίας.** Εκεί δούλεψε κόσμος, ανάμεσά τους και η μητέρα της. Αλλά το εργοστάσιο βομβαρδίστηκε μέσα στον πόλεμο από τους Γερμανούς και δεν άνοιξε ποτέ πια.

Μεγαλώνοντας και έχοντας πια ολοκληρώσει τις σπουδές της στο εξωτερικό, μετά από παρότρυνση της κα Ι. Παπαντωνίου, Προέδρου του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος και του Συλλόγου Απανταχού Κιωτών, αποφάσισε να κάνει κάτι για τη γενέτειρά της, τη Νέα Κίο. **Ξεκίνησε ένα μεγάλο οδοιπορικό σε όλη την Ελλάδα,** όπου είχαν εγκατασταθεί άνθρωποι της Κίου, και **συγκέντρωσε υλικό με ενθυμήματα και προσφορές των Κιωτών από τα λιγοστά αντικείμενα που είχαν πάρει φεύγοντας βιαστικά από την πατρίδα τους για ένα μικρό μουσείο.** Το μουσείο εγκαινιάστηκε το 1982 από τον τελευταίο δήμαρχο της Κίου, τον κύριο Αναστάσιο Πινάτση, πατέρα της Σύλβιας Ακρίτα.

Και εδώ επιστρέφουμε **στο 2011, στα χρόνια της κρίσης και της εποχής που η κλωστοϋφαντουργία υποβαθμίζεται, οι Κινέζοι έχουν μπει δυναμικά στην αγορά** συντείνοντας καθοριστικά στην εξαφάνιση των χειροποίητων προϊόντων.

Η κυρία Ματσέλη παρακάλεσε τον κύριο Σπύρο Μέντη να της δώσει λίγο χρόνο πριν τα βγάλει όλο το εμπόρευμα στον δρόμο. Αν και η Μεγάλη Εβδομάδα είναι η εβδομάδα των παθών του Χριστού, τα πάθη της βιοτεχνίας φαίνεται ότι άρχιζαν να τελειώνουν. Μεγάλη Πέμπτη είχε ένα ραντεβού με μία φίλη της, η οποία μόλις άκουσε την ιστορία με το κλείσιμο της συγκεκριμένης βιοτεχνίας αναστατώθηκε τόσο που αποφάσισε να αναλάβει τη χορηγία για την αρχιτεκτονική αποκατάσταση του τελευταίου χώρου λειτουργίας της βιοτεχνίας, στην οδό Πολυφήμου, τη συντήρηση των παλιών μηχανημάτων με στόχο την επαναλειτουργία τους, ενώ η κυρία Ματσέλη, ως ειδικός, θα έπρεπε να φροντίσει για τα υπόλοιπα.

Η πρώτη της σκέψη ήταν ότι όλο αυτό θα έπρεπε να γίνει ένα μουσείο που θα προσαρτηθεί σε ένα άλλο μουσείο της χώρας. Η μεγάλη της αγάπη για το **Μουσείο Μπενάκη** την οδήγησε να χτυπήσει την πόρτα του αείμνηστου Αγγέλου Δεληβορριά, ενός ανθρώπου με όραμα και μεγάλη προσφορά στον πολιτισμό, προκειμένου να ζητήσει την συνδρομή του.

Αν και οι εποχές ήταν δύσκολες, **η ανταπόκρισή του ήταν άμεση και ουσιαστική**. Οι όροι που τέθηκαν ήταν το **μουσείο να είναι ένα ζωντανός, πολυπρόσωπος χώρος** που θα διατηρούσε μεν τον μουσειακό του χαρακτήρα, αλλά θα συνέχιζε παράλληλα να παράγει, εξασφαλίζοντας τα έξοδά του με στόχο να διατηρηθεί η παλιά τεχνογνωσία της ταινιοπλεκτικής (passementerie) για τις επόμενες γενιές.

Κατόπιν της ευγενικής προσφοράς των Σπύρου και Μαρίνας Μέντη, το σύνολο των αποθηκευμένων εμπορευμάτων και όλος ο εξοπλισμός της νηματοουργίας MENTH, δωρίζονται στο Μουσείο με τη γνωστή **«Δωρεά Μέντη»**.

Ανάμεσά τους ιστορικά προϊόντα της εταιρείας που σήμερα φυλάσσονται μέσα σε προθήκες, αλλά και σπάνιες μηχανές όπως μία «καρουλίστρα» γαλλικής κατασκευής του 1915, με ιταλικό κινητήρα, ειδική για την επεξεργασία ωμής μεταξωτής κλωστής. Η μηχανή αγοράστηκε από Έλληνα της Μικράς Ασίας και χρησιμοποιήθηκε στην Προύσα, υφαντουργικό κέντρο.

«Μόλις μπήκα στο κτίριο, μ' έπιασε η ψυχή μου» ομολογεί η κυρία Ματσέλη, ενθουσμούμενη εκείνες τις πρώτες δύσκολες μέρες. Καμία μηχανή δεν λειτουργούσε, δεν υπήρχε ούτε βαφείο, ούτε παράθυρα. Κι όμως μέσα σε οκτώ μήνες έγινε το θαύμα και το στοίχημα να μείνει ζωντανή η τέχνη της μεταξουργίας κερδήθηκε. Το κτίριο ανακατασκευάστηκε. Με έναν παλιό μηχανικό, τον κύριο Τσοβίλη, «τον μάγο των μηχανών», όπως τον αποκαλεί, όλες οι μηχανές ήχησαν και πάλι, στην αυλή φυτεύτηκε συμβολικά μία μουριά, ένα σημαντικό δέντρο για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα και την παραγωγή μεταξιού.

Τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν τον Δεκέμβριο του 2012, αφού προηγουμένως είχαν επαναπροσληφθεί οι υπάλληλοι, η κυρία Βιργινία Ματσέλη συνταξιοδοτήθηκε από το Υπουργείο για να αναλάβει την φροντίδα του «παιδιού» της, το ΝΗ.Μ.Α (Νηματοργία Μέντη - Αντωνόπουλου, με το «Α» να παραπέμπει στη δωρεά της οικογένειας Αντωνόπουλου, που εκτίθεται σε παρακείμενο κτίριο).

Η κα Ματσέλη κατέγραφε τη συλλογή τους στον χώρο τους, στην οδό Σπύρου Πάτση και αργότερα μεταφέρθηκε όλη εδώ και ανάμεσά τους δύο πολύ σπάνιοι **αργαλειοί ζακάρ**, οι οποίοι αγοράστηκαν από τον Χρ. Κουτρομπή, στο Παρίσι. Και πού να φανταζόταν ο Γάλλος υφαντής και έμπορος Joseph Maria Jacquard όταν το 1804 εφηύρε τον πρώτο προγραμματιζόμενο αργαλειό, ότι η γνωστή μαθηματικός και κόρη του Λόρδου Βύρωνα, Άντα Λάβλεις, θα μελετούσε το σύστημα

ζακάρ και εκεί θα στηριζότανε η IBM για να κάνει τον πρώτο ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Η Νηματοργία Μέντης-Αντωνόπουλος (NH.M.A.) είναι η μοναδική βιοτεχνία στην Ελλάδα που λειτουργεί ως επιχειρηματικό μουσείο, συνεχίζοντας να παράγει προϊόντα μεταξουργίας (passementerie), χρησιμοποιώντας παραδοσιακές μεθόδους. Συνεργάζεται με μουσεία του εξωτερικού (της Λυών) καθώς επίσης και με εγχώριους αλλά και ξένους οίκους μόδας όπως του DIOR, Dolce & Gabana, Loubitin.



Εικόνα 17: Δημοσιεύματα στον ξένο τύπο για την συνεργασία με τον οίκο DIOR

Το NH.M.A. μετά από επίσκεψη της art director του οίκου Dior, Maria Grazia Chiuri, στους χώρους του Μουσείου, ανέλαβε την παραγωγή του στριφτού χειροποίητου κορδονιού για το γείσο της παραδοσιακής ναυτικής τραγιάσκας της συλλογής του, Cruise 2022, επίδειξη που πραγματοποιήθηκε τον Ιουνίου του 2021 στο Παναθηναϊκό Στάδιο.

Ο χώρος εκτός από τις γαϊτομηχανές, τους αργαλειούς, τις κορδονιέρες και καρουλίστρες, φιλοξενεί εκπαιδευτικές και εκθεσιακές δράσεις αποτελώντας ένα ζωντανό κύτταρο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.



Εικόνα 18: Η μουριά στην μικρή αυλή του Μουσείου ΝΗ.Μ.Α.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΚΕΨΕΙΣ

Η έλευση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα, που αποτελούσε περίπου το ένα τέταρτο τού έως τότε πληθυσμού της, είναι φυσικό ότι θα επηρέαζε τη χώρα σε όλα τα επίπεδα. Η σημαντικότερη συνέπεια της εισροής, σε συνδυασμό με την αποχώρηση των ανταλλαγέντων Τούρκων, ήταν η θεμελίωση ενός εθνικά ομοιογενούς κράτους. Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922 αποτελεί τομή στη νεώτερη ελληνική ιστορία και αφετηρία δημιουργίας της σύγχρονης Ελλάδας.

Οι Μικρασιάτες Έλληνες παρά την τρομακτική δοκιμασία που βίωσαν, **δεν χάθηκαν, προσφύγισαν μόνο.** Οι ξεριζωμένοι Έλληνες κρατώντας βαθιά στην καρδιά τους άσβεστη τη φλόγα της αγάπης για την πατρίδα που έχασαν, αγωνίστηκαν υπεράνθρωπα και πέτυχαν να αρχίσουν στη μητροπολιτική Ελλάδα, μια **νέα ζωή.**

Οι κύκλοι της νεοελληνικής ιστορίας καταδεικνύουν ότι **κάθε μεγάλη καταστροφή ακολουθείται από έναν μεγάλο θρίαμβο·** μήνυμα ενθαρρυντικό και ελπιδοφόρο για την Ελλάδα (Καλύβας, 2015).

Η Μητρόπολη τονώθηκε με το νέο αίμα των Μικρασιατών προσφύγων σε μια περίοδο που ταλανιζόταν από πολιτική και οικονομική αστάθεια. Νέες αγροτικές καλλιέργειες, ανάπτυξη του εμπορίου με τη δημιουργία νέων εμπορικών οίκων, κατασκευή δημοσίων έργων, νοσοκομείων, σχολείων, και αθλητικών συλλόγων σε όλη την επικράτεια. **Η λαϊκή τέχνη, η μουσική και τα τραγούδια των προσφύγων** διαδόθηκαν στη χώρα, η **οικονομία** και ιδιαίτερα η επιχειρηματικότητα τονώθηκαν ποικιλοτρόπως. **Η Νηματοργία, η Μεταξουργία, η Υφαντουργία,** καθώς και η **ταπητουργία** έδωσαν ώθηση στην **βιομηχανία** της χώρας και συγχρόνως δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για ένα καλύτερο αύριο.

Η συνεισφορά των προσφύγων στην ενυπάρχουσα ελληνική κουλτούρα συνέβαλε σημαντικά στη **διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και του νεοελληνικού πολιτισμού έως σήμερα.**

Κοιτώντας το παρελθόν τρομάζει κανείς με τις φρικαλεότητες των πολέμων, τη βανδαλιστική των ανθρώπων, τον πόνο και την αποξένωση που προκαλούν και βιώνουν. Όμως ταυτόχρονα καταφέρνει να **θαυμάσει την ενδόμυχη επιθυμία του ανθρώπου για επιβίωση, την αγάπη του για δημιουργικά έργα και ανάπτυξη, πρώτιστα δε την έμφυτη τάση του για νοσηματοδότηση της ύπαρξής του.**

Κάτι τέτοιο αισθάνεται κανείς διαβάζοντας για τη Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς βλέπει ανθρώπους να ξεριζώνονται από την πατρίδα τους, από τον χώρο που βίωσαν όλες τις χαρές και τις λύπες τους , κατέθεσαν μόχθο και αγάπη, έπλεξαν όνειρα. Το καταπληκτικό όμως είναι ότι κατάφεραν να θηκιάσουν στις βαλίτσες του ξεριζωμού τους, ένα «όραμα» για να το αναβιώσουν στην Ελλάδα. Για την πραγματοποίηση δε του οράματός τους, εργάστηκαν με τέτοιο ζήλο, που τελικά συνέβαλαν στην πρόοδο της Ελλάδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαϊλάκης Γ., (2022) *Πριν και μετά την καταστροφή του 1922*, *economia*, 31.08.2022, <https://www.economia.gr/masia/#>

Βασιλειάδου, Μ., (2022) Το ξεχασμένο προσφυγικό θαύμα της ταπητουργίας, *Η Καθημερινή. Κοινωνία. Η Κληρονομιά των Μικρασιατών*, 12.09. 2022.

Βατόπουλος, Ν. (2017), Η Οικογένεια Σικιαρίδη και τα Ελληνικά Υφαντήρια «επιστρέφουν» στην Πειραιώς, *Η Καθημερινή*, 28.04.2017. <https://www.kathimerini.gr/life/city/907256/i-oikogeneia-sikiaridi-kai-ta-ellinika-yfantiria-epistrefoun-stin-peiraios/>

Βενετσανοπούλου, Λ., (2014), *Η Νέα Ιωνία στον Μεσοπόλεμο, 1922-1941*, Εκδόσεις: Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας.

Βερέμης, Θ., (2022), *Μικρή Ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα, Πατάκης.

Γιαννακόπουλος, Γ. (1992), Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα.

Dertilis, P. B., (1928) La reconstruction financière de la Grèce et la Société des Nations., Paris, p. 224· *The Banker* 5(25) (February 1928), p. 286.

Δρίτσα, Μ., (1990), *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Θεοτοκάς, Γ. (1987), *Αργώ*, Αθήνα, Εστία, τεύχος. Α΄, Β΄, σ. 183 – 185.

Καλύβας, Σ., (2015), *Καταστροφές και Θρίαμβοι*, Αθήνα, Παπαδόπουλος

Καργάκος, Σ. (2010), *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922) ΑΠΟ ΤΟ ΕΠΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ*, Αθήνα, Αυτοέκδοση, τ. Α΄, Β΄.

Κουβαράς, Γ. *Τα σβησμένα φουγάρα των Ποδαράδων*. Βίντεο, Αφιέρωμα του ΑΠΕ-ΜΠΕ στην Κλωστοϋφαντουργία της Νέας Ιωνίας. Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης του Μικρασιατικού Πολιτισμού, Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, <https://youtu.be/HiDPBFHrAc0>

Κωστής, Κ. (1992), «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, σελ. 31-46.

Μαρκεζίνης, Σ., (1973), *Πολιτική Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος* (τ. Β').

Μαυρογορδάτος, Γ. / Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1988.

Mazower, M., (2015), *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Μιχαλόπουλος, Σ., Παπαϊωάννου, Η., Σακαλί, Σ., Μπένος Ν., (2023), *Ο ξεριζωμός των Ελλήνων, τα Ψηφιακά Ίχνη του*. Έρευνα των Πανεπιστημίων Brown, London Business School, King's College, Ιωαννίνων. Delphi Economic Forum.

Morgenthau, H. (1929), *I was sent in Athens*, New York, p. 50.

Ντάκουλα, Ε. (2023), *Νηματοργία Μέντης-Αντωνόπουλος (ΝΗ.Μ.Α.) - Μουσείο Μπενάκη: Η ιστορία και η τέχνη της Μεταξουργίας*, Athens voice, (athensvoice.gr), 05.01.2023, 09:08'.

Συρίγος, Α., Χατζηαβασιλείου, Ε., (2022), *Μικρασιατική Καταστροφή 50 Ερωτήματα και Απαντήσεις*, Αθήνα: Πατάκης

Vergopoulos, K. (1977), *Le Capitalisme déformé*, Παρίσι, (ελλ. μτφρ. Κώστας Βεργόπουλος, Ο Δύσμορφος Καπιταλισμός. Η εξέλιξη της λειτουργίας μέσα στο σύγχρονο καπιταλισμό. Αθήνα, 1975.

